

Мало и Велико утврђење Фетислам у Кладову

арх. ГОРДАНА СИМИЋ

Западно од данашњег насеља Кладова, на самој обали Дунава, налази се тврђава Фетислам, споменик културе од великог значаја. Тврђаву данас чине две засебне целине, Мали и Велики град, који се разликују по концепцији и фортификационим одликама. Мали град су саградили Турци у првој половини XVI века, а Велики је настао позније, у XVIII и XIX веку.

Тачан назив ове тврђаве је Фетхислам, односно турски *Fethul Islam*, што у преводу значи капија ислама¹, али се у литератури среће у веома различитим облицима.²

О времену изградње Малог утврђења постоје опречна мишљења, с обзиром да о Фетисламу има изузетно мало података у изворима, што није случај и са другим утврђеним местима у Србији.³ Овоме умногоме доприноси и неуједначеност назива за тврђаву и варош која се око ње развила. Подаци који говоре о Кладову и Фетисламу могу се сврстати у две групе; једну која јасно обележава две целине, тврђаву и варош, па их назива и различитим именима, и другу, што се чешће јавља, која једним именом означава два објекта, односно целине. Анализом ових других података може се закључити да се у турским изворима и тврђава и варош називају именом Фетислам, док се у изворима хришћанског порекла обе помињу као Кладово.⁴ Тек од краја XVIII века усталио се назив Фетислам за утврђење, а Кладово за варош.

Тачно датовање изградње Фетислама отежава и чињеница да се убикација средњовековног утврђења Новиград често везује за локацију Малог града. Новиград је вероватно разрушен почетком XVI века⁵, двадесетак година пре изградње Фетислама, па многи истраживачи сматрају да су Турци на његовим остацима подигли ново утврђење.⁶ Чини нам се да ова претпоставка има оправдања, али се мора разматрати у оквиру посебне студије, уз паралелна и брижљива истраживања података у изворима и литератури и истовремену проверу на терену. У овом раду смо се осврнули само на оне податке који се односе на фетисламска утврђења.

Први помен о Кладову потиче из 1502. године, кад је удружена војска угарских пограничних заповедника, у којој су били браћа Јакшићи и Радич Божић, ударила на Турке. Они су прешли Дунав код Храма (Рама) и разорили и опљачкали Видин. Затим су напали Кладово и Никопол.⁷ Занимљиво је да се при томе Кладово не помиње као варош или утврђено место, нити пак Фетислам као твр-

ђава, што наводи на закључак да тада није ни постојало.

После заузимања Београда 1521. године, Турска је почела да се припрема за војни поход на Угарску, и то право уз Дунав. Значајну улогу имала је војска која је требало да обезбеди ово кретање, па је упућена у два правца; први — на запад, преко Шапца, и други — на исток, преко Северина и ердељских градова. Балибег Јахјапашић, који је предводио источни крак војске, требало је најпре да освоји Северин, као полазну тачку за даљи поход у Ердељ. То су дознали Угри па су северински град посебно ојачали за одбрану. Балибег Јахјапашић је зато одлучио да сагради тврђаву на десној обали, Дунава, како би лакше тукао северински град.⁸ Угарски извори из 1524. године наводе да је саграђена „једна тврђава преко пута Северина“⁹, али се њено име не помиње. Балибег је успео да разори само делове бедема северинског града, који је храбро одолевао непријатељу, па му је зато са Порте приговорено што је уопште подизао тврђаву на десној обали Дунава.¹⁰ Ме-

¹ У тумачењу назива Фетислам помогла нам је др Радмила Тричковић. Турски назив *Fethul Islam* може се превести као победа ислама — освојење ислама, а дословно значи отвор ислама. Најприкладније тумачење би било капија ислама.

² Евлија Челеби у свом *Putopisu* наводи турски назив тврђаве *Fethi Islam* (Е. Celebi, *Putopis — odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1979, 551), док Х. Шабановић у свом термилошком коментару *Putopisa* даје назив *Fethu'l Islam* (*Putopis*, 620). Ср. Стојковић објашњава да су се Турци Фетисламом много поносили, па су му дали назив *Fethul Islam*, што значи заштита ислама (Ср. Стојковић, *На лепом српском Дунаву*, Београд 1893, 227), а О. Зиројевић наводи турски назив тврђаве у облику *Fethislam* (О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459—1683*, Београд 1974, 124).

³ Мали број истраживача бавио се проучавањем настанка и развоја фетисламских утврђења. Најзначајнија истраживања Фетислама до данас објавио је Ј. Нешковић, *Тврђаве ослобођене од Турака — Смедерево, Шабац, Кладово, Ужице, Соко*, Зборник радова *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1861*, Београд 1970, 546—552.

⁴ Извори преузети од Ј. Томић, *Новиград—Кладово—Фетислам*, Глас СКА LXX, књ. 43, Београд 1906, 30—31.

⁵ *Исто*, 19—20.

⁶ Ј. Нешковић, *нав. дело*, 546—547.

⁷ *Исто*, 14—15; Ј. КалићМијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 226; М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 101.

⁸ Ј. Томић, *нав. дело*, 34 и 35.

⁹ Ј. Томић, *нав. дело*, 35, напомене 58 и 59, где се позива на извор *Documente privitoare la Istoria Romanilor*, vol. II, partea III, 478 и 484.

¹⁰ *Исто*, 35.

ђутим, освојивши Оршаву, Балибег је осујетио сваку помоћ Северину, те је после дуге и упорне борбе успео да га разори, а затим је наставио поход на Ердељ.

На основу ових оскудних података, а имајући у виду локацију, стратегијску важност и циљ градње тврђаве на десној обали Дунава у тој 1524. години, сматрамо да то једино може бити фетисламско утврђење, и то део који се данас назива Мали град. Фетислам је овакав значај изгубио одмах по освајању Северина, кад је турска војска отишла даље у Ердељ.

Међутим, неки савремени истраживачи сматрају да је Фетислам саграђен после освајања Северина, и то од материјала са ове разрушене тврђаве.¹¹ Чини нам се да неке околности ипак не иду у прилог оваквом тумачењу.

Освајањем северинског града Турска је померила границе своје империје на север, па зато није имала никаквог разлога да на десној обали Дунава гради тврђаву фортификационог склопа као што је Фетислам, која при том не би имала војни значај. За своје освајачке походе у Ердељу вероватно би саградила тврђаву на левој обали, односно освојеној територији, која би била и стратегијски оправдана. А да је Фетислам у том смислу био значајан за Турке потврђују и пописи посаде из времена његовог настанка. У њима се наводи да у тврђави има 410 војника, од којих је 106 мустафхиза, 107 азапа, 151 мартолоос и 45 фариса. Такође се помиње да је тврђава опремљена знатним оружјем и да има 38 зар безена (који су могли бити и на шајкама), 38 прангија и 200 пушака.¹²

Анализом технике зидања и употребљеног материјала нисмо могли да утврдимо да је за подизање Фетислама коришћено градиво са неке порушене тврђаве, у овом случају Северина, што би се свакако уочило. Да су Турци желели да искористе неки већ постојећи грађевински материјал могли су да га добаве с античких локалитета који се налазе у непосредној близини. Превоз материјала из Северина био би много тежи, с обзиром да се Северин налази преко Дунава, и то око 4 km низводно од Фетислама.

Сасвим је могуће да су Турци после освајања северинске тврђаве пренели градске капије и друге сличне елементе на десну обалу Дунава, али то ипак не значи да су их они користили за изградњу Фетислама. Овакве појаве нису биле ретке, јер се гвожђе и олово добављало тешко. Зато су се користиле све могућности, посебно у ратним условима, да се прикупе сви гвоздени предмети како би се претопили и обрадили за нову намену.

Због свих наведених разлога сматрамо да је Мало утврђење Фетислам саграђено управо те 1524. године, као полазиште за освајање Северина, а затим и Ердеља.

Поновне вести о Фетисламу потичу тек с краја XVI века. Турски попис посаде из 1585/86. године бележи знатно мање чланова, и то 46 азапа, 57 мартолооса, 12 тобџија и 10 клесара, али наводи и њихове синове као резерву.¹³ Овако смањена посада разумљива је с обзиром на потребе одбране овог утврђења.

Али, крајем XVI века хајдуци из Влашке често прелазе границу, па хришћански извори бележе да је 1596. године 2000 хајдука из Влашке прешло Дунав, напало и опљачкало Кладово, а затим се повукли у Ердељ.¹⁴ Значајно је да се тада први пут помиње тврђава Кладово (eine Stadt Claudia, la città di Cladova, ein Schlossell an der Thonau mit Nahme Kladowa).¹⁵ Године 1598. влашки војвода Михаило поново је напао тврђаву, опустошио је и разорио, али је она и даље остала у турском поседу.

Све до краја XVII века нема бележака о Фетисламу, што је разумљиво, с обзиром да Турска ратује у Ердељу. Једине податке током XVII века пружају нам путописци Хаџи Калфа и Евлија Челеби. Хаџи Калфа бележи само да је Фетислам окружно место у видинском санџаку у будимском ејалету¹⁶, а Евлија Челеби нам пружа исцрпан опис тврђаве и вароши.¹⁷ У XVII веку посада у тврђави знатно је смањена, па 1669. године броји 92 члана, а 1693. наводи се да има мустафхизе и диздара, те да је укупно у тврђави 82 стална војника.¹⁸

Нешто више података о Фетисламу има из доба аустријскотурских ратова, крајем XVII и током XVIII века. У првом рату, 1688, Аустријанци су освојили тврђаву, али су је држали само две године, до 1690.¹⁹ Почетком XVIII века они су поново освојили фетисламско утврђење, а њихова владавина трајала је нешто дуже, од 1717. до 1739. године.²⁰ У овим ратовима Фетислам је поново постао стратегијски значајно упориште за Турке те га они утврђују, а вероватно подижу и Велики град. Аустријанци су га још једном освојили и накратко владали њиме, од 1788. до 1790. године, кад су га коначно напустили.

У време првог српског устанка војводе у Крајини покушале су да освоје Фетислам, али је то остало без успеха јер нису располагали опсадним справама. Тек 1809. године војвода Миленко Стојковић одлучио се на већу акцију уз помоћ генерала Исајева и руских трупа из Мале Влашке, које су 22. јула покушале да освоје тврђаву на јуриш. На жалост, ни овај покушај није успео.²¹ Међутим, како је било неопходно да се осигура веза између Мале Влашке и Србије, 10. јула 1810. године 3000 Срба, под заповедништвом Петра Добрњца, а уз помоћ Руса, опколило је кладовску тврђаву са намером да изврше жестоки напад. Ибрахим-бег је са својом посадом положио оружје па су Срби ушли у тврђаву. Они су владали њоме до 1813, кад су је Турци освојили поново.²²

Нешто касније, 1818. године, султан је издао наређење да се тврђава обнови и уреди, о чему и данас сведоче натписи на капијама. Иако су Срби исте године завладали околним областима, Турци су сачували право да у Фетисламу и даље држе посаду. Они су Фетислам коначно напустили тек 1867. године, у складу с уговором о предаји свих тврђава у Србији.

На основу ових оскудних података, ликовних приказа, анализе фортификационог склопа утврђења и резултата досадашњих истраживања покушаћемо да што је могуће више расветлимо време и фазе настанка и развоја тврђаве Фетислам.

Прво истраживање овог споменика започето је 1973. године, а организовали су га Музеј Крајине у Неготину и Републички завод за заштиту споменика културе. Републички завод је од 1975. до 1977. године вршио систематска археолошка и архитектонска истраживања Малог града и тада су обављени и конзерваторско-реставраторски радови на неким деловима утврђења. На жалост, целокупни резултати истраживања до данас нису објављени, па смо се у овом раду користили документацијом која нам је стављена на располагање.²³ У овом периоду коначно је дефинисан облик основе утврђења, број и распоред кула (од којих су се до тада неке само назирале у конфигурацији терена), као и остаци некадашњих грађевина. Такође је на појединим местима утврђена и стратиграфија културних слојева, што је свакако употпунило досадашња сазнања о Фетисламу.

Кратак прекид радова на Фетисламу трајао је од 1978. до 1980. године, кад је поново започета конзервација у склопу заштите тврђаве од утицаја успора Дунава услед изградње ХЕ Ђердап II. До 1984. године изведени су обимни радови у приобалном простору Малог града и на бедемима Великог утврђења.²⁴

Анализа фортификационог склопа и архитектуре Фетислама

У данашњем изгледу фетисламске тврђаве јасно се уочавају две целине, Мало и Велико утврђење, које потичу из различитих историјских епоха.

I) Мало утврђење

Мало утврђење Фетислам носи све одлике артиљеријске војничке тврђаве. Правоугаоног је облика, величине 90x60 m и оријентисано је подужном осовином у правцу североисток-југозапад, а североисточном страном излази на обалу Дунава (сл. 1). Састоји се из два дела, горњег и приобалног простора.

Горњи простор Малог утврђења је величине 27x38 m, у облику правоугаоника, на чијим су

се угловима некада налазиле кружне куле. Данас на западном и јужном углу постоје кружне куле K₁ и K₂, чији зидови леже на остацима неких старијих кула такође кружног облика, али

¹¹ Д. Бојанић-Лукач, *Неготинска Крајина у време турске владавине на основу извора из XV и XVI века*, Гласник Етнографског музеја, књ. 31/32, (Београд 1969), 75. У напомени 28 позива се на Evliya Çelebi, *Siyahatnâme*, VII, Istanbul 1928, 458, 456.

¹² О. Зиројевић, *нав. дело*, 124—125.

¹³ Исто, 125.

¹⁴ Ј. Томић, *нав. дело*, 21.

¹⁵ Исто, 21—23, преузети извори — напомене 27, 28 и 31.

¹⁶ С. Новаковић, *Хаџи Калфа или Ѓатиб Челебија о Балканском полуострву*, Споменик СКА XVIII, Београд 1982, 25.

¹⁷ Е. Celebi, *нав. дело*, 551—552.

¹⁸ О. Зиројевић, *нав. дело*, 125.

¹⁹ Ј. Томић, *нав. дело*, 4—7.

²⁰ Исто, 36.

²¹ Ф. Каниц, *Србија — земља и становништво*, II, Београд 1985, 495.

²² Исто, 496.

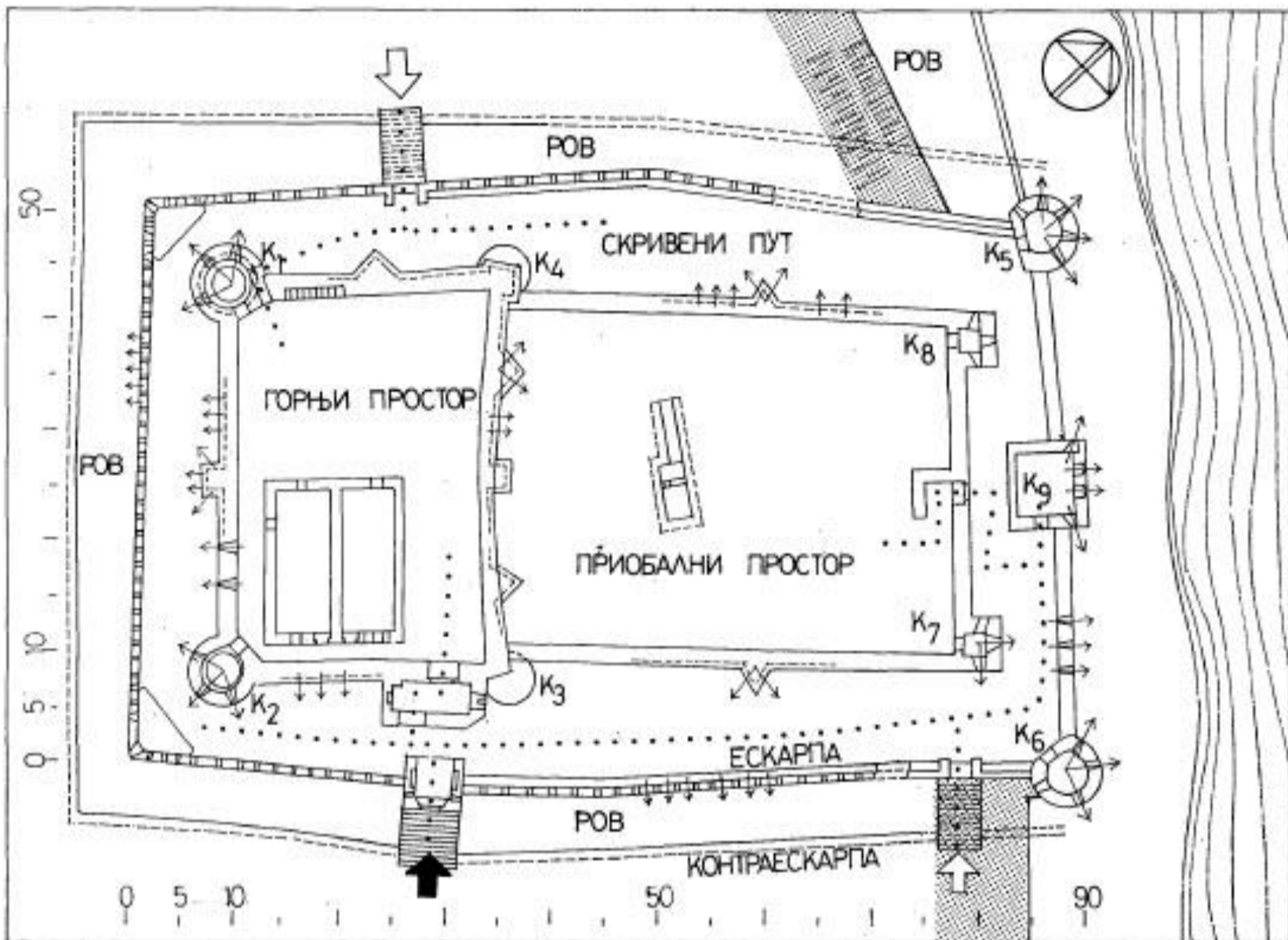
²³ Сарадници Музеја Крајине у Неготину, археолози Милица Јанковић и Борђе Јанковић, започели су 1973. год. прва рашчишћавања и нивелисање терена у горњем простору Малог града. Наредне, 1974. године укључен је и Републички завод за заштиту споменика културе, који је организовао систематска истраживања. Године 1974. и 1975. археолошким истраживањима руководила је др Гордана Томашевић, археолог Завода. Том приликом је настављено истраживање унутрашњег простора Малог града, откривене су три грађевине у горњем делу, истражене куле K₁ и K₂, а започето је и сондирање скривеног пута. У приобалном делу је скинут насип и откривене су трасе бедема.

У периоду од 1976. до 1977. год. истраживањима су руководили археолози Милица Јанковић и Борђе Јанковић. Тада је сондажно истражен ров око капије и систематски истражене куле K₇ и K₈ и простор скривеног пута у приобалном делу. Године 1978. истраживањима је руководио археолог Душко Мркобрад и тада је завршено истраживање и нивелисање скривеног пута.

До сада су објављени само парцијални извештаји о истраживањима, и то: М. и Д. Јанковић, *Fethislam—Kladovo — tursko utvrđenje*, *Arheoloski pregled* 15 (1973) 110—112; М. Јанковић—В. Јанковић, *Fethislam, Kladovo — tursko utvrđenje*, *Arheoloski pregled* 18 (1976) 142—143; Ђорђе Јанковић, *Srednjoekovna grnčarija srpskog Podunavlja*, *Balcanoslavica* 3 (1974) 89—112; Д. Мркобрад, *Fethislam, Kladovo — tursko utvrđenje*, *Arheoloski pregled* 20 (1978) 148—149.

Резултати истраживања из 1976. и 1977. године су у припреми за штампу.

Архитектонским истраживањима и конзерваторским радовима од 1975—1977. године руководила је арх. Марија Радан-Јовин. Том приликом је сачињена обимна архитектонска документација, а изведени су и конзерваторски радови на југозападном беду, кулама K₃ и K₄, североисточном и југоисточном беду, као и на кулама K₇ и K₈. М. Јовин нам је ставила на располагање целокупну архитектонску теренску документацију, на чему јој овом приликом захваљујемо.²⁴ Пројекте за заштиту Малог и Великог утврђења Фетислам од утицаја успора Дунава сачинила је арх. Гордана Симић, која је и руководила радовима од 1981. до 1984. године.

Сл. 1. Мало утврђење Фетислам, основа — анализа фортификационог склопа

Fig. 1. Fétislam, la Petite fortification, plan — Analyse de la structure de la fortification

мањег пречника.²⁵ На супротној страни, према Дунаву, данас постоје само проширења бедема, која такође леже на остацима старијих кружних кула. Очигледно је да је првобитни фортификациони склоп са четири куле на угловима током времена делимично измењен.

Куле K_1 и K_2 и данас су у веома добром стању, тако да се може сагледати њихов првобитни изглед и архитектонски склоп. У основи су обе кружног облика, са заравњеном страном према унутрашњости утврђења. Величина унутрашњег пречника је око 4,40 m, а дебљина зидова је 1,27 m. Куле су по висини биле подељене дрвеним међуспратним конструкцијама тако да су имале приземље и два спрата, о чему сведоче очувана места за греде. Висина једне етажне износи 2,25 m. У приземљу ових кула налазе се по три топовска отвора, док их на спратовима има по четири. На другом спрату се поред топовских отвора појављују и пушкарнице. У приземље кула улазило се кроз посебан отвор, који је био архитравно обрађен. Занимљиво је да се и на горње спратове улазило на исти начин, односно да је свака етажа имала и свој посебан улаз. Ово наводи на закључак да унутрашња комуникација у кула-

ма није постојала. Претпостављамо да се на први спрат улазило преко неке дрвене конструкције која се налазила испред улаза, а на други спрат се ступало са шетне стазе. Куле су се завршавале ниским купастим крововима, који су првобитно били покривени даскама (сл. 2).

И у северном и иеточном углу некада су постојале кружне куле. Данас је на северном углу лажна четвороугаона кула K_4 , величине 3,40x3,20 m, која за 0,98 m излази из равни бедема. Она у ствари представља само проширење бедема (које ствара лажни утисак куле), а на нивоу шетне стазе формира истурену платформу са топовским нишама и пушкарницама. Очигледно је да је ово каснија интервенција, којом је сасвим занемарена првобитна кула. Слично се догодило и на источном углу, где је првобитна кула K_3 сасвим девастирана потоњом градњом.

Куле повезују одбрамбени зидови, чија је просечна ширина око 1,90 до 2,0 m. Зидови су масивни, без отвора, само на југозападној страни постоје пушкарнице. Бедеми имају троугласта и правоугаона ојачања, која у нивоу шетне стазе стварају проширене просторе — платформе

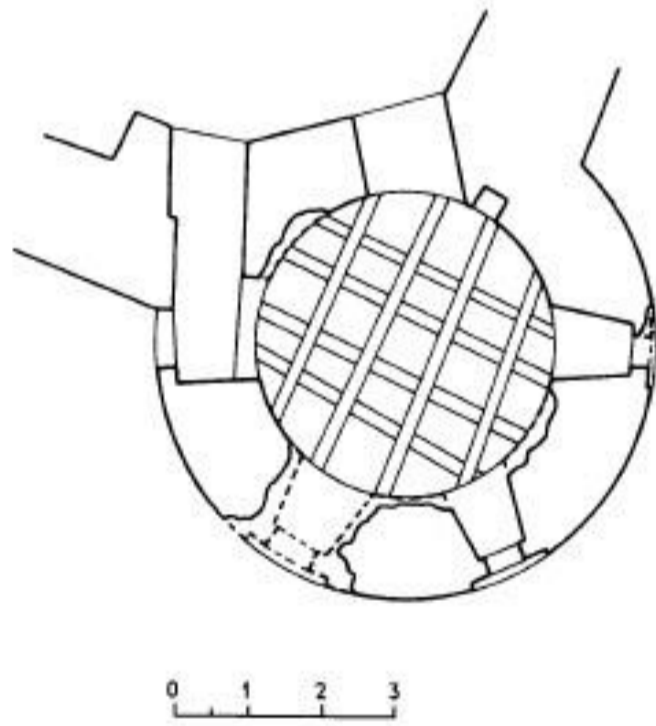
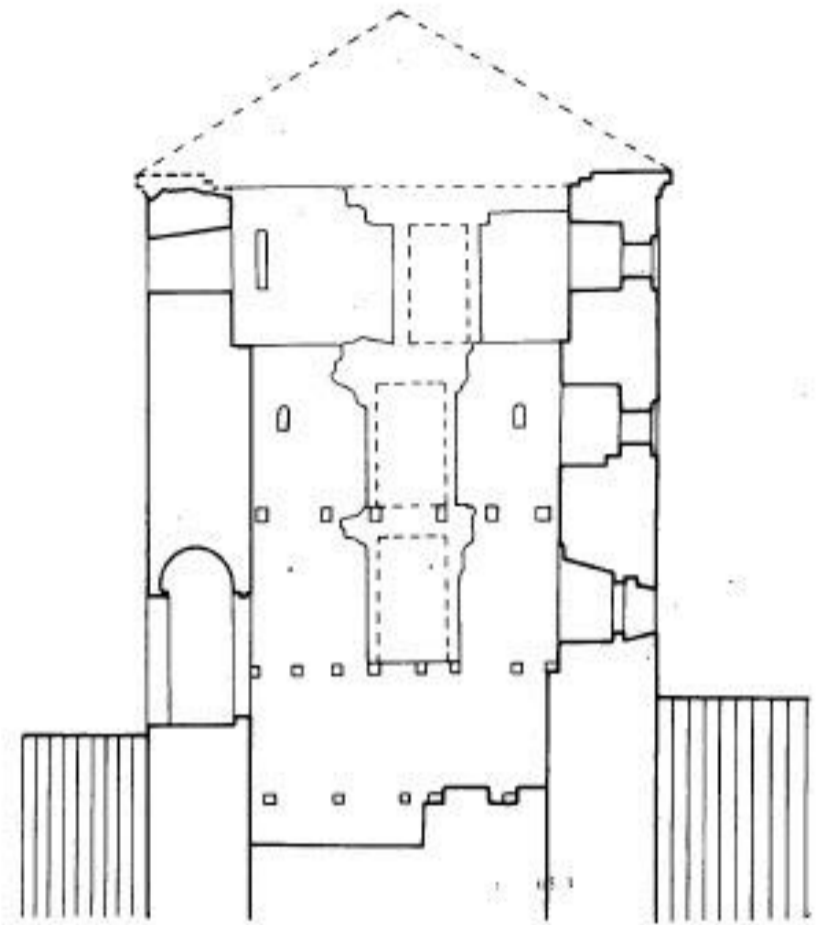
ме — са којих се непријатељ могао тући из више праваца, а не само фронтално. Данас је најслабије очуван североисточни бедем, према Дунаву, који је у одбрамбеном смислу, сасвим разумљиво, био најбоље фортификационо конципиран. Он је имао два троугласта и једно правоугаонсч ојачање, која су са кружним кулама K_3 и K_4 омогућавала сигурно и најбољу одбрану.

Зидови су се завршавали шетном стазом оивиченом зупцима (сл. 3). На њу се излазило зиданим каменим степеништем, чији се остаци данас виде у северозападном и југозападном беду. На основу очуваних места за греде у југозападном беду закључује се да је шетна стаза имала дрвено конзолно проширење како би се војници кретали несметано. Оваква конструкција је обухватала и унутрашњу страну кружних кула K_1 и K_2 , а претпостављамо и K_3 и K_4 , што значи да је у овом нивоу било омогућено континуално кретање. Војници су на шетној стази били заклоњени зупцима, чија је ширина **0,8 m**, а висина **2,0 m** заједно са парапетом. У сваком зупцу се налазила по једна пушкарница.

Улаз у горњи простор Малог утврђења налази се у југоисточном зиду, кроз капију која је доцније претрпела веће измене. Ширина првобитне капије износи **2,13 m**. Засведена је плитким сегментним сводом од опеке, а на спољној страни има полукружни камени лук у ширини доворотника. Испред капија је касније саграђена правоугаона просторија величине **4,85x5,56 m**, са посебним улазом.

Унутар горњег простора Малог утврђења сада постоји само једна приземна грађевина, величине **15,50x13,30 m**, која је укопана у односу на првобитни ниво терена. Зидана је ломљеним каменом и ширина зидова износи **1 m**. Унутар њеног габарита су две засведене подужне просторије величине **13,50x5,20 m**, које међусобно нису повезане. Преко свода од опеке, уместо кровне конструкције, налазио се земљани насип. На основу архитектонских одлика може се закључити да је ова грађевина служила као барутни магацин, а могла је бити саграђена у другој половини XVIII века. Претпостављамо да је саграђена у време аустријске владавине Фетисламом, тачније око **1788.** године. Сондажна археолошка ископавања обављена на овом простору **1975.** године потврдила су да је ова грађевина укопана у старије културне слојеве и да належе на остатке неке раније правоугаоне грађевине. Уз североисточни (дунавски) и северозападни бедем откривене су још две грађевине које су зидане опеком. Односно, ово су биле само темељне зоне тих објеката. На основу покретног археолошког материјала сва три објекта могу да се датирају у XVI век.²⁶

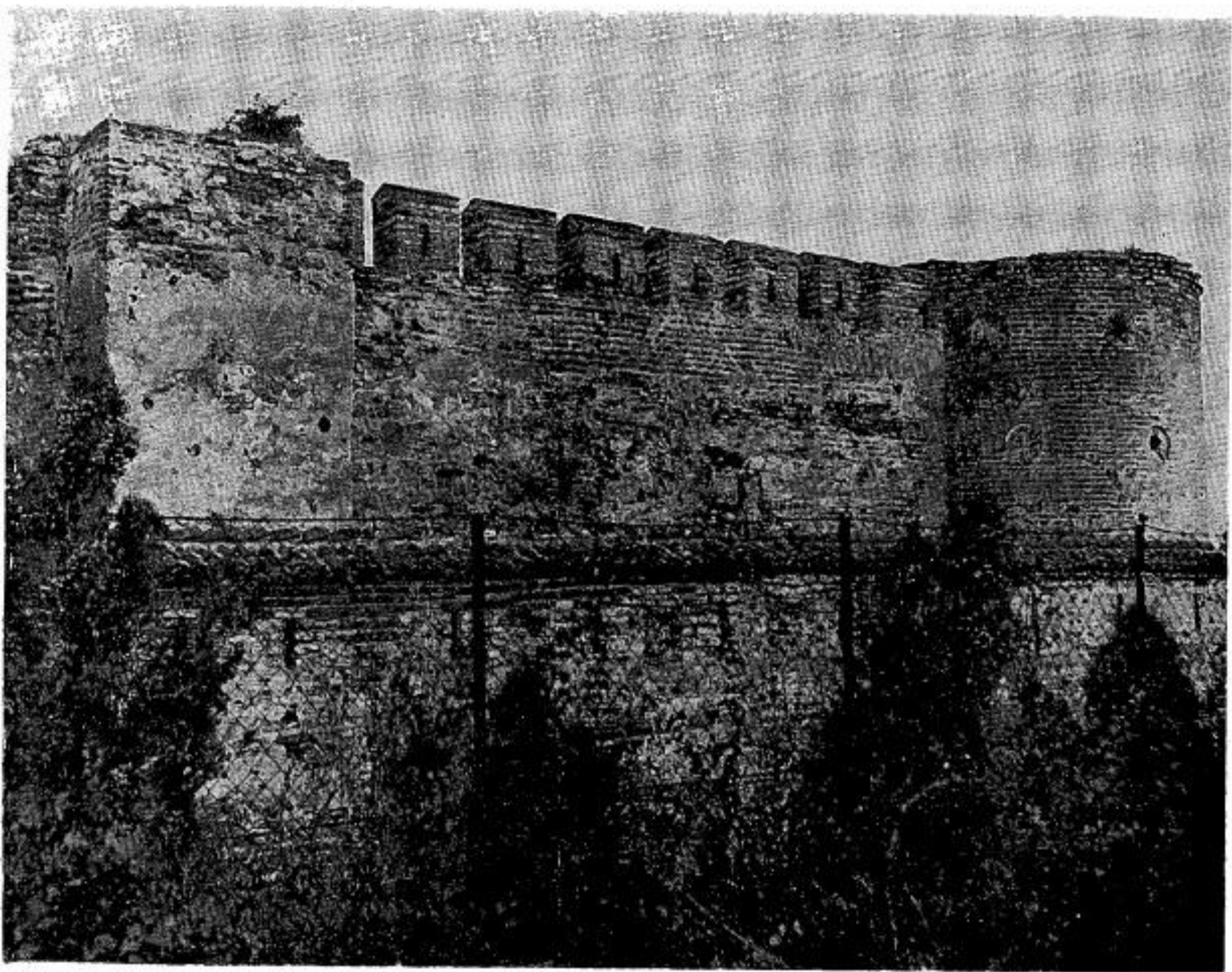
Приобални простор Малог утврђења надовезује се својим зидовима на горњи простор и развија се у правцу Дунава. Правоугаоног је

Сл. 2. Мало утврђење, кула K_1 — основа и пресек
Fig. 2. La Petite fortification, tour K_1 — plan et coupe

²⁵ Обележавање кула и бедема извршено је 1975. године, кад је започето систематско истраживање и архитектонско снимање. Ми смо преузели ову нумерацију као већ успостављену и прихваћену и њоме се користимо и у овом раду.

²⁶ На основу документације Завода и тумачења мр Милице Јанковић, археолога.

Сл. 3. Изглед дела југозападног бедема Малог утврђења, после изведених радова 1977. године (снимио Н. Живковић)

Fig. 3. Une partie du rempart sud-ouest de la Petite forteresse, après l'achèvement des travaux de 1977 (Photo N. Živković)

облика, величине 45x35 m, а омеђен је зидовима чија је просечна ширина 1,40 m. На половини дужине северозападног и југоисточног зида налазе се троугаона ојачања, попут оних у горњем простору. И ови бедеми су се вероватно завршавали шетном стазом са зупцима па су ова троугаона ојачања у нивоу шетне стазе формирала платформе за топове (сл. 4).

Са дунавске стране се налазе две четвороугаоне куле, K₇ и K₈, величине око 4,50x5,0 m. У приземље ових кула улази се кроз отвор, вероватно архитравно завршен улаз. Куле имају по три топовске нише, односно места за топ. Није познато колико су имале спратова (сл. 5).

У одбрамбеном зиду између ових кула налази се капија за улаз у приобални простор Малог утврђења. Ширина капије између доворотника износи 1,72 m, и ту су постојала дрвена двокрилна врата. Приликом археолошких ископавања 1976. године на овом месту је откривена потпуно очувана облога од гвозденог лима са кованицима за једно крило врата. Никаква друга веза између горњег и приобалног простора није постојала.

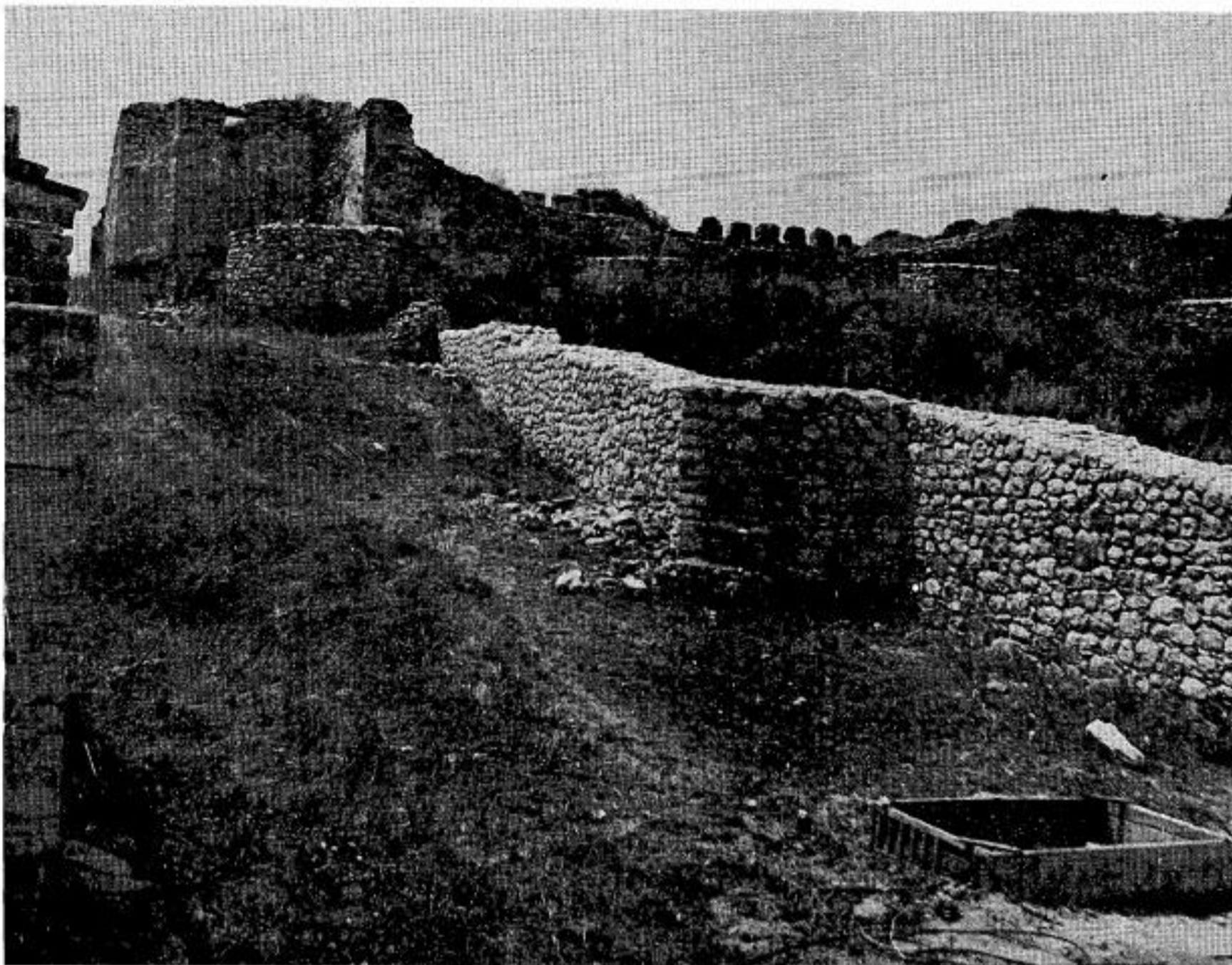
Унутар приобалног простора очувана је само једна грађевина, која је потпуно укопана у терен. Улаз јој је у виду засведеног ходника, односно косе рампе, ширине 1,16 m, којом се стиже до просторије величине 3,56x2,32 m. Објект је зидан ломљеним каменом, са полу-

обличастим сводом од опеке. То је био барутни магацин.

Око целог Малог утврђења постоји скривени пут, ширине 7 до 10 m, који је затворен спољним одбрамбеним зидом — ескарпом. Овај зид је широк 1,40 до 1,70 m и има мали банак у виду шетне стазе, по којој су могли да се крећу војници, заклоњени зупцима. У сваком зупцу је била пушкарница. Само на јужној и северној страни скривеног пута постоје платформе за топове, па се на овом месту у зиду појављују топовски отвори, а не пушкарнице. Спољни одбрамбени зид прати нагиб терена, који се благо спушта од горњег простора ка Дунаву, тако да је и зид на северозападној и југоисточној страни у паду.

Са дунавске стране спољни одбрамбени зид је сасвим друкчије конципиран, што је и разумљиво у односу на правце одбране утврђења. Његова ширина износи 1,40 m, а у источном делу овог бедема налазе се три топовска отвора, конусног облика, засведена плитким сегментним сводом од опеке. На северном и источном крају овог зида налазе се и две кружне куле, K₅ и K₆, које по свом склопу одговарају кулама K₁ и K₂ у горњем простору (сл. 6).

Кула K₅ је нешто неправилног потковичастог облика, те њен пречник износи 5,5 m, односно 6,5 m. Кула K₆ је правилне кружне основе преч-

Сл. 4. Изглед приобалног простора Малог града, после археолошких истраживања и конзерваторских радова 1976. године (снимио Н. Живковић)

Fig. 4. La Petite forteresse, espace le long de la rive du Danube après les fouilles archéologiques et les travaux de conservation de 1976 (Photo N. Živković)

ника 6,2 m. Дебљина зидова ових кула је 1,3 m, а величина унутрашњег простора око 3,6 m.

У приземљу куле К₅ има пет топовских отвора у облику трапезастих ниша, архитравно завршених. На спољном лицу отвори су кружног облика, величине 25 cm, а обрађени су опеком.

У кули К₆ има четири оваква отвора (сл. 7). По висини, куле су биле подељене дрвеним међуспратним конструкцијама. На основу сачуваних старих фотографија и других ликовних приказа тврђаве између два рата види се да су имале приземље и два спрата. На другом спрату су били отвори већи од оних у приземљу, а на кули К₆ постојао је и еркер на другом спрату са пушкарницама. У том периоду обе куле су биле покривене ћерамидом (сл. 8). На спратове се ступало преко дрвених спољних конструкција, кроз посебне улазе, као што је био случај код кула К₁ и К₂.

На средини спољног одбрамбеног зида, између кула К₅ и К₆, налази се још једна кула, К₉, приближно квадратне основе, величине 7,90x7,50 m, која за 1,90 m излази из равни бедема. Ширина зидова куле је различита. Зид према унутрашњости утврђења је широк само 0,75 m, бочни зидови 1,06 m, а ширина спољног зида куле према Дунаву је 1,60 m. У овом зиду се налазе четири топовска отвора. У приземље се улази кроз отвор широк 1,33 m засведен по-

луобличастим сводом од опеке, а са лица лучно обрађен каменом. Кула је имала и спрат на који се долазило унутрашњим дрвеним степеништем из приземља. За разлику од других кула, овде су на првом спрату постојале само пушкарнице. Данас немамо никаквих података о томе како се кула завршавала.

На основу овакве одбрамбене концепције може се закључити да је спољни одбрамбени зид са дунавске стране, одакле се и непријатељ могао очекивати, свакако задовољавао посебне фортификационе захтеве.

Са три стране утврђења постоји ров широк око 5,5 m. Ров је такође у благом нагибу према обали Дунава па је вероватно у вишим зонама био сув, а само у делу према Дунаву могао је бити водени. Ров има контраескарпу, урађену од опеке.

Преко рова се на три места ступало у Мало утврђење. Главна капија се налази на југоисточној страни, наспрам капије за улаз у горњи простор. То је посебна конструкција, правоугаоне основе величине 4,8x5,6 m, која се налази у склопу спољног одбрамбеног зида — ескарпе. Ту се налази капија широка 1,75 m, са спољне стране обрађена лучно. Данас се, на жалост, о првобитном изгледу ове капије не може говорити, јер је доцније знатно измењена и преправљена.

Сл. 5. Данашњи изглед унутрашњости приобалног простора, после насипања терена и изградње летње позорнице 1983. године (снимио Н. Живковић)

Fig. 5. L'intérieur de la Petite forteresse le long de la rive du Danube, aspect actuel après le remblaiage du terrain et la construction du théâtre à ciel ouvert en 1983 (photo N. Živković)

У спољном одбрамбеном зиду, на истој страни, постојала је још једна капија уз кулу К₆, широка 2,05 m. Остаци ове капије су лоше очувани па се њен првобитни изглед не може сагледати. Сигурно је да је иста таква капија постојала и на северозападној страни, такође у спољном одбрамбеном зиду. Она је широка 2,20 m и кроз њу се ступало у простор скривеног пута, одакле се кроз кулу могло ући у горњи простор Малог града.

То је све што је до данас остало од овог утврђења.

Опис Фетислама који нам је оставио Евлија Челеби у свом *Путпису* углавном одговара остацима Малог града, који је он, пролазећи овим крајевима седамдесетих година XVII века, једино и могао да види с обзиром да је Велико утврђење доцније изграђено. Његови подаци да је тврђава у облику четвороугаоника, опасана двоструким зидовима (очигледно мисли на бедеме и спољни одбрамбени зид), са опкопом и Демиркапијом на југоистоку, препознају се на терену. Он чак наводи да се у кули изнад Демиркапије налази Сулејманханова џамија и диздарева кућа, што се данас никако не може утврдити. Евлија бележи да тврђава има „дванаест јаких и високих кула, које су грађене од тврдог материјала, а покривене су даском“²⁷, и да посада броји три стотине људи. Сигурно је да су подаци о броју кула и величини поса-

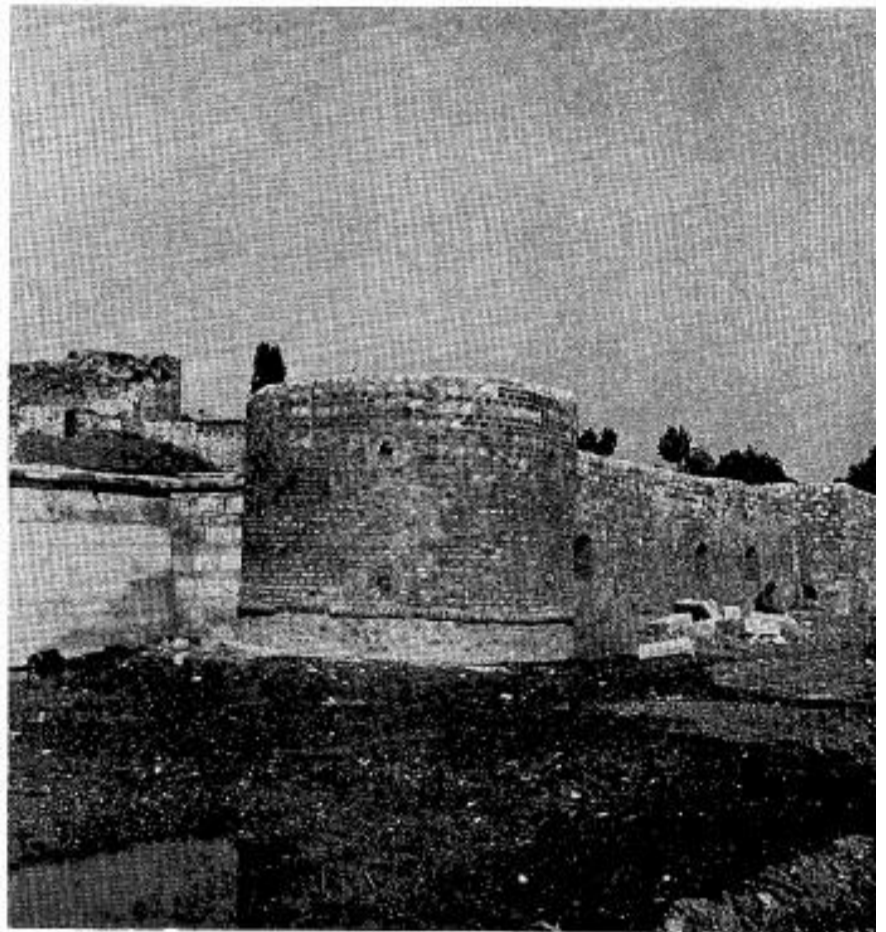
де нетачни и нереални, што се објашњава његовом склоношћу ка преувеличавању.

Ипак, један податак који Евлија Челеби наводи заслужује већу пажњу. Описујући утврђење он каже да се са дунавске стране налазе „троструки градски бедеми“ и да ту стоје топови.²⁸ Поређењем овог податка и описа у целини са једним старим сачуваним планом из XVIII века може се закључити да има доста подударности, али и нових чињеница које употпуњавају слику првобитног изгледа Малог града (сл. 9). Овај план је аустријски и потиче из XVIII века.²⁹ Претпостављамо да је настао у време аустријске владавине Фетисламом, тачније између 1717. и 1739. године. Приказана основа Малог града потпуно одговара данашњем стању на терену. На плану су јасно и у добром пропорцијском односу приказани горњи и приобални простор, број, величина, облик и распоред кула, као и правци бедема, па чак и њихова правоугаона и троугласта ојачања. Са дунавске стране, испред кружних кула, приказан је простор омеђен двоструким палисадама, што уз спољни одбрамбени зид с кружним кулама и унутрашњи бедем са четвороугаоним кулама потпуно одговара „троструким бедемима“ које помиње Евлија Челеби. Уз палисаде су приказана и проширења (означена словом „f“), која су платформе за топове за гађање преко Дунава при ниском водостају. У

Сл. 6. Изглед дунавског бедема и кула K₃ и K₆ пре радова (снимио Н. Живковић)

Fig. 6. Le rempart de la Petite forteresse le long de la rive du Danube et les tours K₃ et K₆ avant les travaux de conservation et de restauration (photo N. Živković)

Сл. 7. Дунавски бедем и куле K₃, K₉ и K₆ после изведених конзерваторско-рестаураторских радова 1981. године (снимио Н. Живковић)

Fig. 7. Le rempart le long de la rive du Danube et les tours K₃, K₉ et K₆ après l'achèvement des travaux de conservation et de restauration en 1981 (photo Živković)

простору скривеног пута, код куле K₆, уцртан је и један бунар, који је приликом археолошких истраживања 1977. године откривен управо на том месту. На плану је скривени пут делимично преграђен попречним зидовима (означено словом „e“). Ту су се налазиле две батерије. Приликом археолошких ископавања у зиду на југоисточној страни скривеног пута пронађена је уграђена тестија, која се датује у крај XVII и почетак XVIII века³⁰, па је очигледно да су ови зидови млађи. Претпостављамо да су саграђени почетком XVIII века. У правцу ових зидова, али изван рова, приказан је још један зид (означен словом „g“), где се такође налазила једна батерија.

У унутрашњости утврђења уцртане су четири грађевине. У горњем простору Малог града тада су постојале три, од којих су две (означене словом „d“) биле стамбени објекти од веома слабог материјала, и за њих је поднет захтев за обнову, а једна је била касарна (означена „c“). И просторије уз капију такође су служиле као касарне.

Напоменули смо да су приликом археолошких ископавања 1975. године, кад је вршено нивелисање горњег простора Малог града, откривени и остаци ових грађевина (сл. 10). Тада су на 20 cm испод нивоа терена откривене трасе зидова рађених од опеке па претпостављамо да су то темељне зоне које су горе носиле лаку,

вероватно бондручну конструкцију. На објект уз југозападни бедем доцније је налегла зграда барутног магацина, коју смо већ описали.

Грађевина обележена словом „a“ у приобалном простору је барутни магацин, а по облику и величини основе потпуно одговара зиданом укопаном објекту, такође већ описаном. Испред ње се налазио заштитни зид за обезбеђење („b“).

Изван Малог града на плану је приказана и сахаткула („i“), а Евлија Челеби бележи да се непосредно уз градску капију налазе мусала и мејташ.³¹

²⁷ Е. Čelebi, *нав. дело*, 551.

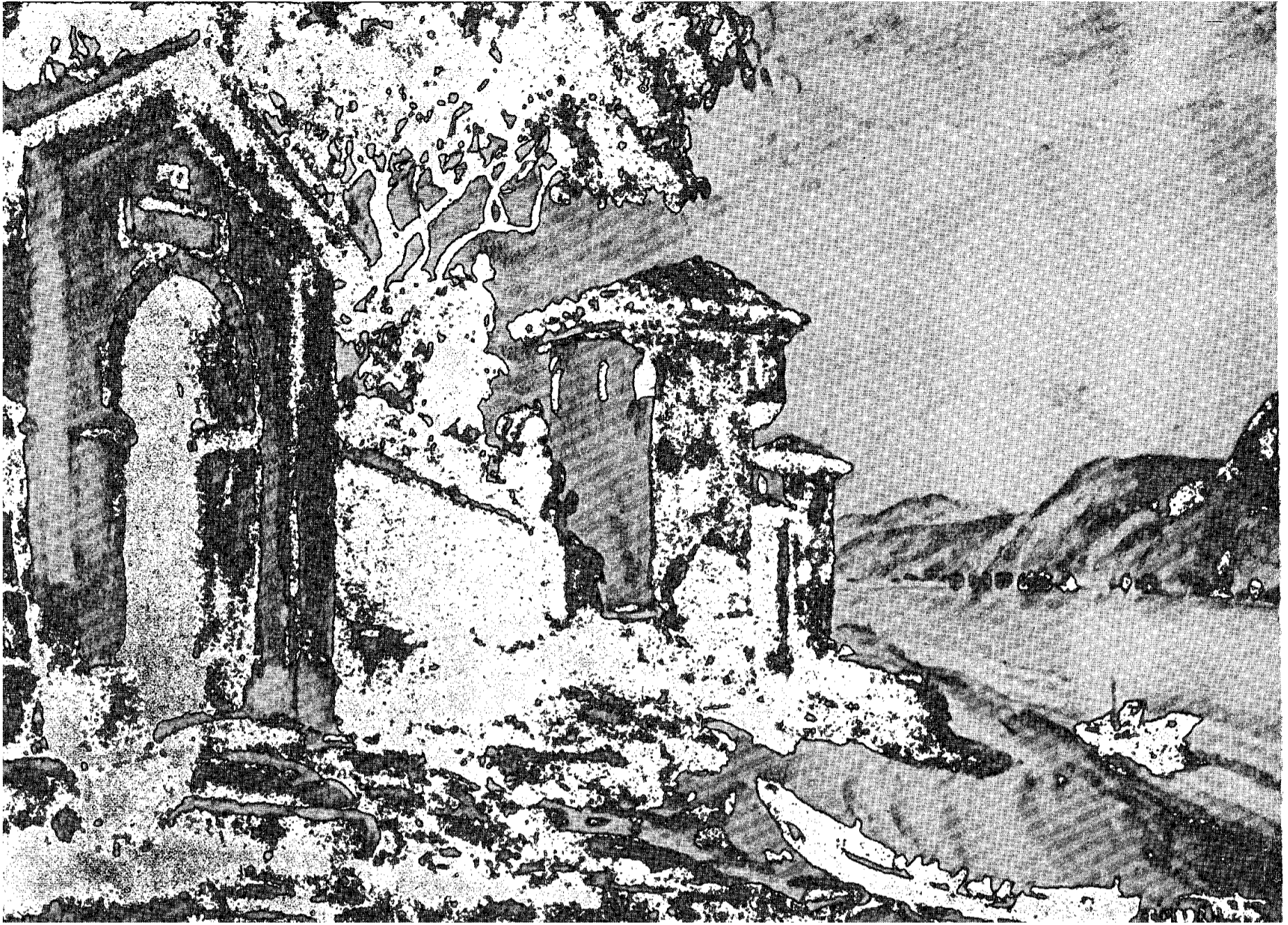
²⁸ Исто.

²⁹ План потиче из Ратног архива у Бечу (сигнатура G I b 135), а први пут га је код нас објавио арх. Иван Здравковић у Зборнику заштите споменику културе XVI (1965) 229. Међутим, том приликом је публикован само део плана који обухвата цртеж основе утврђења. За овај рад смо успели да прибавимо цео план, укључујући и легенду, тако да се њоме користимо у објашњавању намене појединих грађевина.

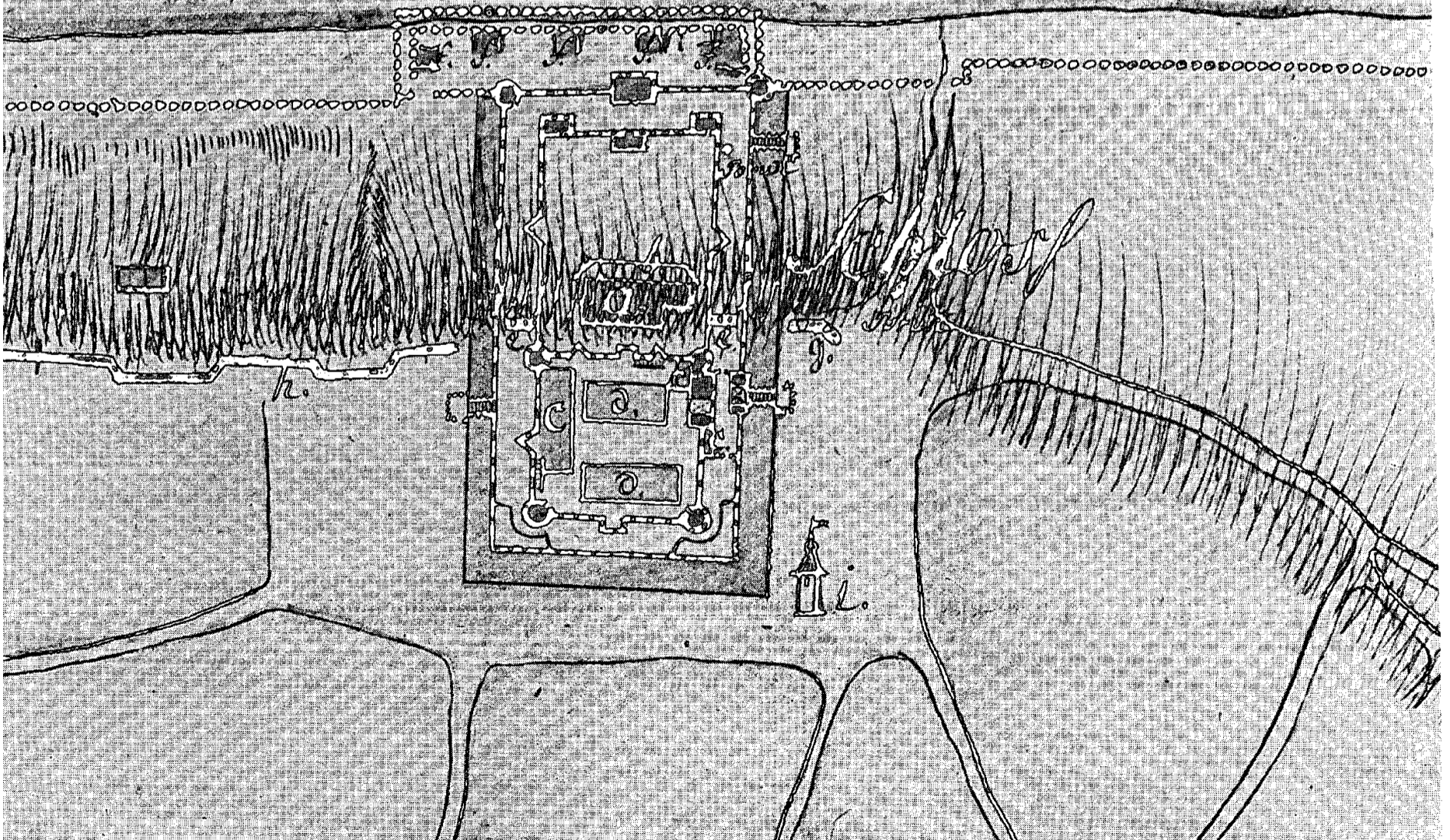
³⁰ На овај податак ми је указала мр Милица Јанковић.

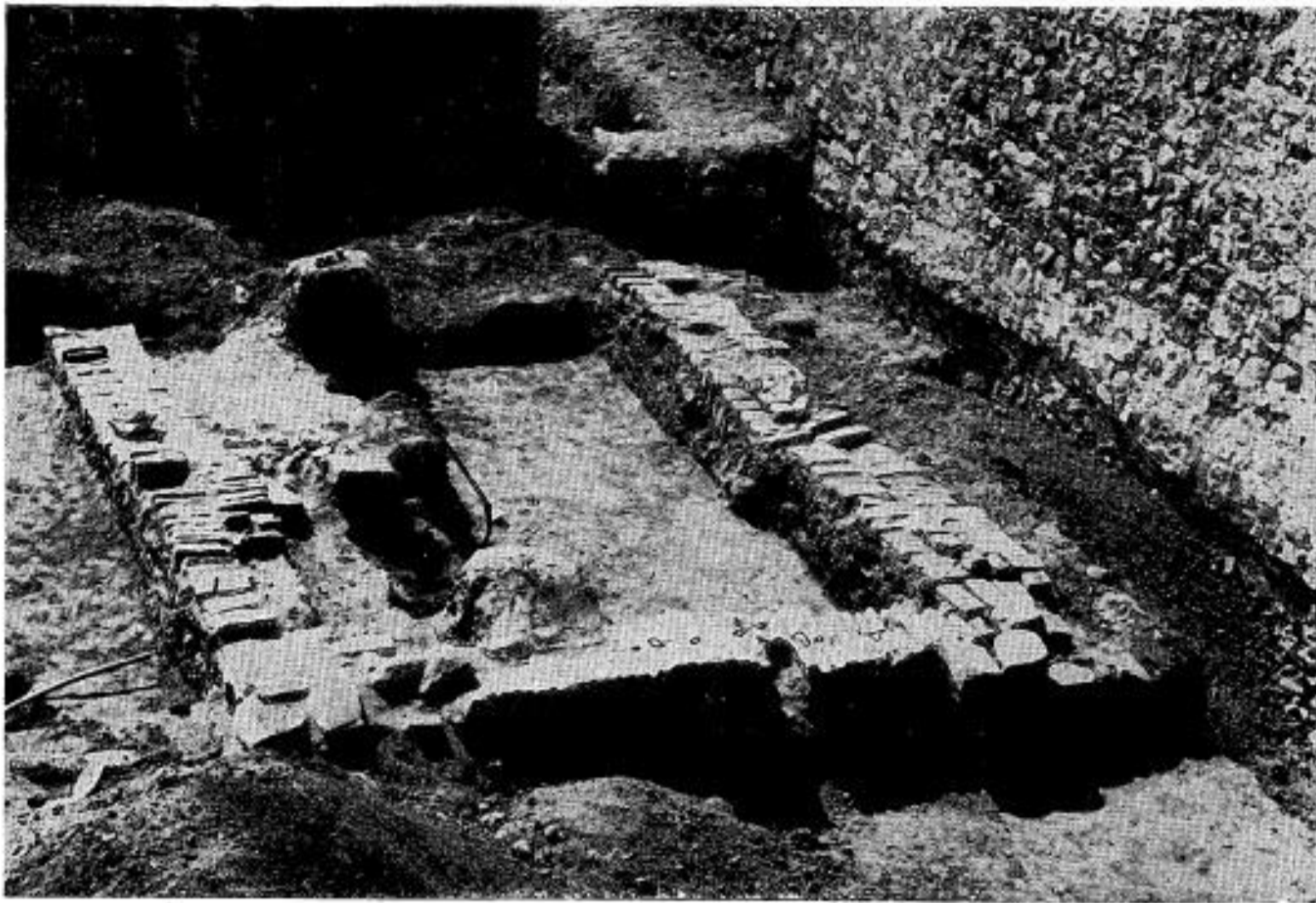
³¹ Е. Čelebi, *нав. дело*, 551.

Мусала је посебно ограђено место где се у летњим месецима петком и о Бајраму обављају заједничке молитве. Ту се углавном налази и зидани минбер (предикаоница). Овде је постојао и мејташ — зидано постоље где се спушта ковчег и покојнику клања последња ценаза.

Donau = St. o h m

Сл. 8. Изглед дунавског беома и кружних кула између два рата, на акварелу Т. Швракића (снимио М. Миладиновић)

Fig. 8. Le rempart de la Petite forteresse le long de la rive du Danube et les tours circulaires dans l'entre-deux-guerres, d'après une aquarelle de T. Svrakić (Photo M. Miladinović)

Сл. 9. Мало утврђење Фетислам — део плана из XVIII века (преснимио Р. Живковић)

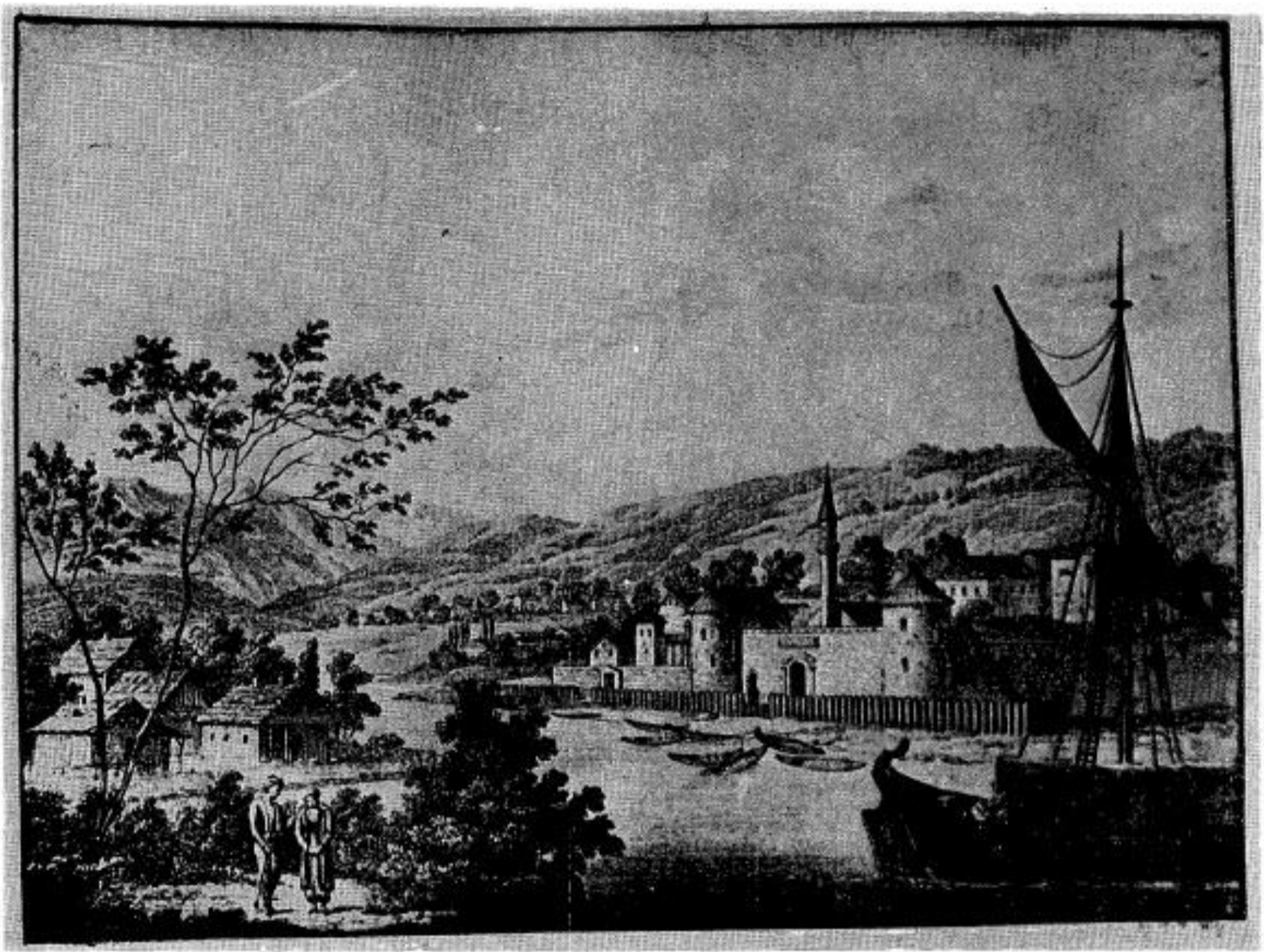
Fig. 9. La Petite forteresse de Fétislam — une partie du plan du XVIIIe siècle (reproduit par R. Živković)

Сл. 10. Откривени остаци грађевине приликом истраживања горњег простора Малог утврђења 1975. године (снимио М. Миладиновић)

Fig. 10. Restes d'un bâtiment, mis au jour à l'occasion des fouilles effectuées en 1975 (Photo M. Miladinović)

Сл. 11. Цртеж Малог града из 1789. године

Fig. 11. La Petite forteresse, dessin de 1789

Сл. 12. Изглед Малог утврђења са Дунава из 1826. године
Fig. 12. La Petite forteresse vue depuis la rive du Danube, 1826

→ Сл. 13. Хронолошке схеме изградње Малог града
Fig. 13. Les schémas chronologiques de la construction de la Petite forteresse

Најзначајнији податак на овоме плану је свакако приказ четири кружне куле у горњем простору, које су очигледно постојале до прве половине XVIII века, односно у време настанка овога плана. Главна улазна капија је тада већ била дограђена, а у употреби су биле и друге две капије.

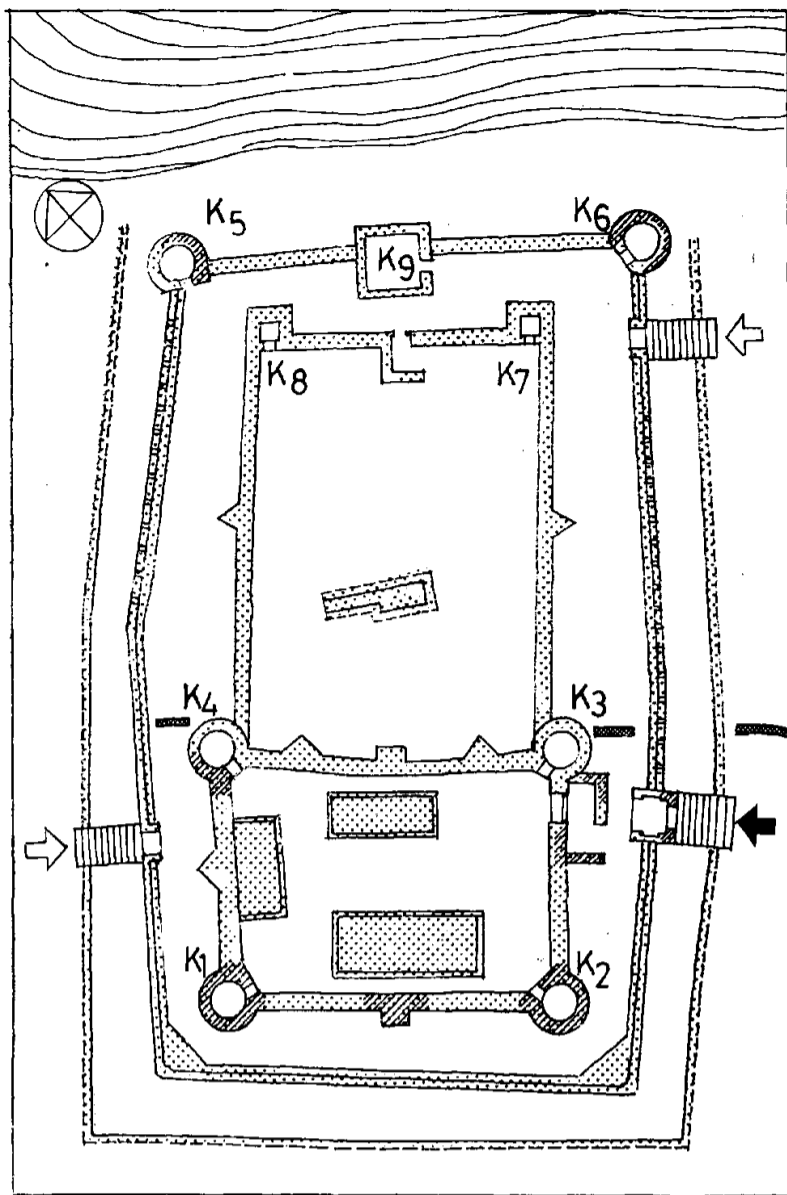
Поред овог плана данас располажемо и са два цртежа перспективног изгледа Малог града.³² Један цртеж представља предају тврђаве Аустријанцима 1789. године³³ и на њему је приказан горњи простор Малог града. Представа Малог града у целини није тачна, али пружа значајне податке о изгледу појединих делова утврђења (сл. 11). На другом цртежу је дунавски изглед приобалног простора Малог града (сл. 12). Веродостојно су приказани кружне куле и бедеми, али и неки елементи архитектуре, као монументална капија, који свакако ту нису постојали.³⁴

На основу свих расположивих података, анализе фортификационог склопа и елемената одбране, историографских извора и ликовних приказа, а имајући у виду време, начин и циљ изградње Малог утврђења, може се закључити да је оно настало у једном тренутку и да се у свом основном облику сачувало до данас. При томе се мора истаћи да се на њему виде многе преправке и доградње различитим грађевинским материјалима и различитим техни-

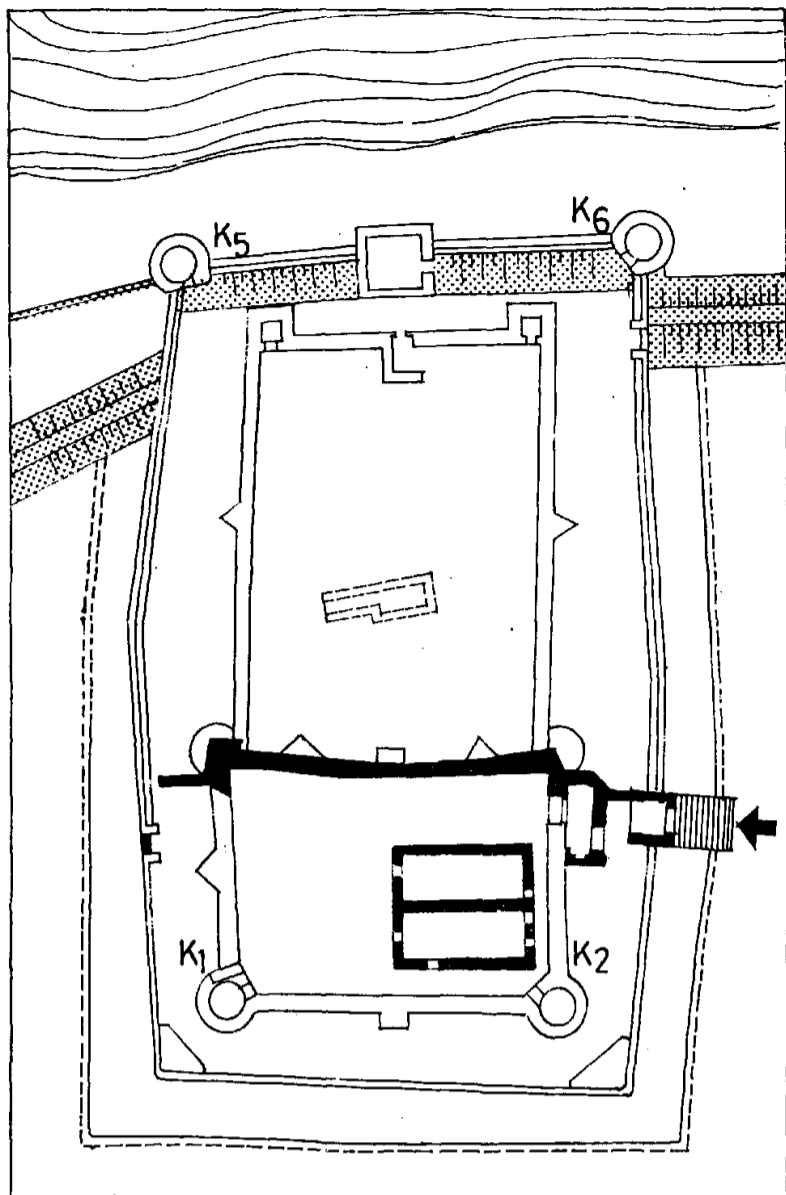
кама. Мислимо да се оне не могу сматрати грађевинским фазама, већ само обновом, односно поправком постојећег система одбране, и да је успостављени фортификациони склоп функционисао све време његовог живота, а да су касније поправке вршене само ради његовог одржавања. Ово мишљење поткрепљује и чињеница да се у раздобљу од 1524. године до половине XVIII века, односно до времена настанка поменутог плана, нису збили историјски толико важни догађаји око Фетислама који би утицали на то да се у потпуности измени његов изглед.³⁵

Ако прихватамо чињеницу да је Мало утврђење саграђено 1524. године у свом основном облику, који се готово до данас сачувао, а да су све остале поправке вршене само ради одржавања система, покушаћемо да их хронолошки одредимо (сл. 13).

Први значајни радови извршени су на свим кружним кулама изузев куле К₃, делимично на беду на југозападној страни и на улазној капији. Рађено је опеком као основним материјалом тако да се поправке лако уочавају. Претпостављамо да је то могло бити крајем XVI или почетком XVII века. У прилог томе иду и вести о упадима хајдука и војводе Михаила из Влашке, који су пљачкали Кладово, мада није сасвим сигурно да ли је у тим нападима оштећена и тврђава. Значајан је и податак да

1524. ГОДИНА
 КРАЈ XVI ВЕКА
 ПОЧЕТАК XVIII ВЕКА

КРАЈ XVIII ВЕКА
 ПОЧЕТАК XIX ВЕКА

се у попису посаде крајем XVI века први пут у сталном саставу помињу и клесари. Почетком XVIII века саграђени су преградни зидови у простору скривеног пута, а у другој половини XVIII века измењен је изглед горњег простора. Барутни магацин саграђен је док су Аустријанци држали Фетислам, вероватно око 1788. године. Претпостављамо да су у трећем аустријско-турском рату 1788. године страдале кружне куле K₃ и K₄, које су Турци после 1790. године преправили у једноставна проширења бедема. Турске интервенције из тог времена виде се и на спољном одбрамбеном зиду — ескарпи, где су обновили зупце, који су у новије време потпуно зазидани.

Овакав изглед Мало утврђење је сачувало све до другог светског рата, када је веома страдало.

Података за подробније хронолошко одређење појединих делова утврђења нема више. Уз то нам још увек остаје отворено питање да ли је горњи простор Малог града подигнут на остацима неке раније одбрамбене конструкције. Историјских и материјалних података о томе немамо. Према степену данашњих сазнања нисмо у могућности да разрешимо тај проблем те он и даље остаје у домену претпоставке.

II) Велико утврђење

Велико утврђење Фетислам саграђено је на принципу бастионих утврђења, каква су се у Србији подизала почетком XVIII века. Неправилне је основе, просечне величине 480x260 m, и потпуно је прилагођено условима терена (сл. 14). Утврђење има шест бастиона и бедеме између њих, који су неједнаких дужина и прате природан нагиб терена. Дужина источног бе-

³² Овом приликом се најљубазније захваљујемо др Рељи Новаковићу који нам је ставио на располагање цртеже Кладова које објављујемо у овом раду. Истовремено нас је обавестио да се у Музеју Крајине у Неготину налази још један план Кладова, који, на жалост, нисмо могли да прибавимо за овај рад. План потиче из Националне библиотеке из Беча (сигнатура С 958).

У Народној библиотеци у Београду чува се још један цртеж Кладова из друге половине XIX века, који је урадио капетан Бегенау.

³³ Цртеж представља турску предају тврђаве аустријским трупама 9. новембра 1789. године. План се налази у Ратном архиву у Бечу (сигнатура Н III e 31751).

³⁴ На цртежу је представљен приобални простор Малог града посматран с румунске стране. Потиче из Куникове збирке и настао је 1826. год.

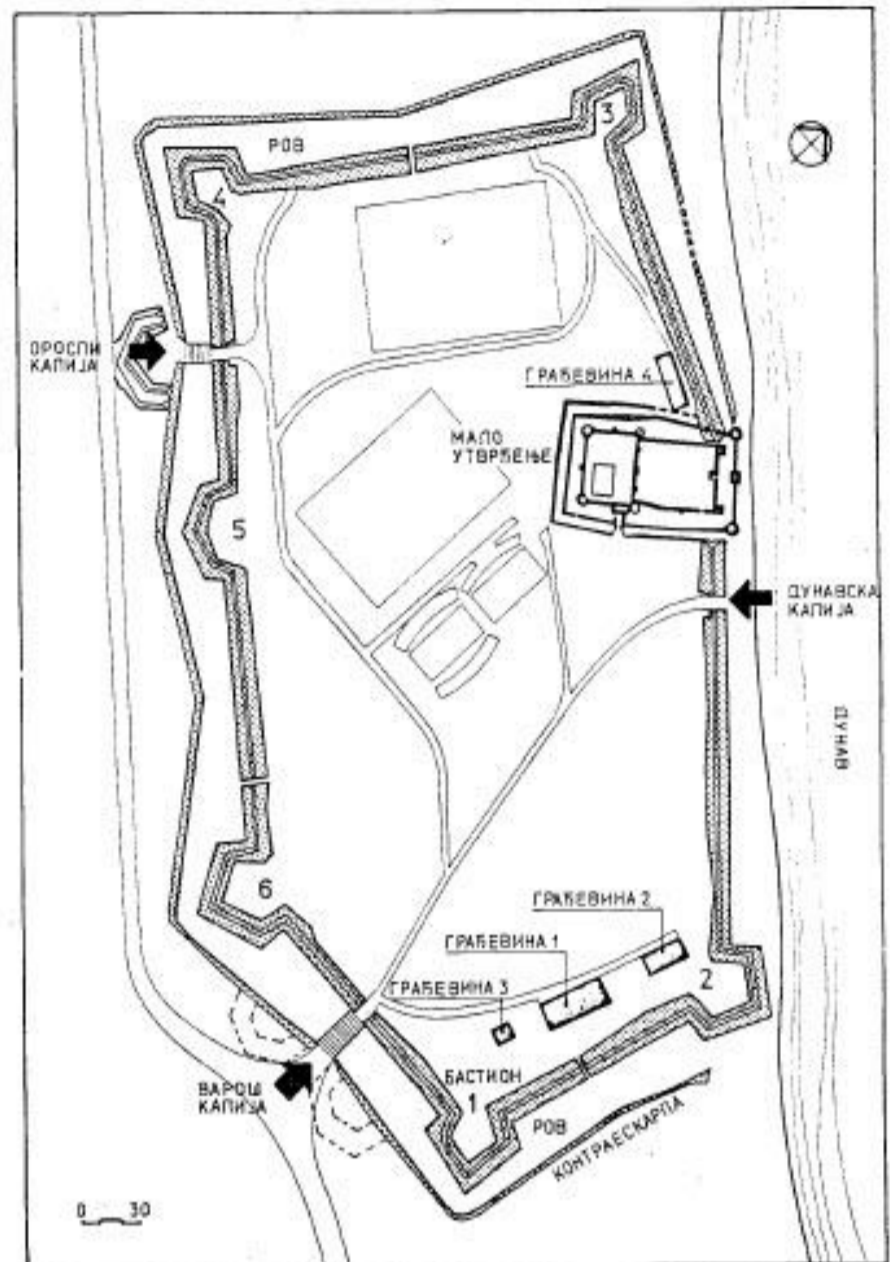
³⁵ До сличног закључка у погледу настанка и развоја Малог утврђења дошао је и Ј. Нешковић. Упореди Ј. Нешковић, *нав. дело*, 549—550.

дема је 110 m, што је неубичајено мало за овакве системе одбране. Јужни, односно варошки бедем дугачак је 130 m, а северозападни 175 m. Југозападни бедем решен је тако што је изградњом једног бастиона његова дужина подељена на два фронта од по 135 m. Слично решење је примењено и на североисточној, односно дунавској страни, где је Мало утврђење примило улогу бастиона, па је дунавски бедем подељен на два фронта, чије су дужине 160 m и 215 m.

Бедери и бастиони су грађени од камена и то у комбинацији правилно клесаних камених блокова у доњој зони и полуобрађеног ломљеног камена у горњој. На такав начин су изграђени део дунавског, источни и северозападни бедем и бастиони 1 и 2. Варошки и југозападни бедем грађени су само од ломљеног камена. Укупна висина бедема, односно бастиона, рачунајући од коте дна темеља, износи 4,60 m. Ни бедери ни зидови бастиона немају проширење у темељној зони, нити се пак примећује разлика у начину зидања. Једино се код зида рова — контраескарпе — и делимично код бастиона 1 и 6 појављују темељна проширења која су истурена из равни бедема око 20 cm, а висока су 25—70 cm. На основу података добијених приликом археолошких истраживања 1979. године утврђено је да је бастион 1 фундиран на хоризонтално постављеним дрвеним облицима. Зидање је вршено кречним малтером, а лице зида је благо закошено. Косина износи 7° у односу на вертикалну раван. Ширина озиданог дела при врху је 1,60 m. Бедери се завршавају једноставним каменим венцем правоугаоног профила високим 15 cm. Одатле почиње земљани насип — гласија — са кога су дејствовали топови. Тако укупна ширина конструкције бедема, укључујући и земљани насип, износи од 8 до 14 метара.

У бедемима, осим у варошком, постоје зидани пролази којима се из унутрашњости утврђења могло ступити у ров. Ови пролази су посебне архитектонске обраде, грађени од камена и засведени полуобличастим сводом (сл. 15). На спољном лицу јављају се као лучно обрађени отвори са закошеним ивицама, малим тимпанонима и уклесаним украсом (сл. 16). Са унутрашње стране, у земљаном насипу, то је лучни портал обрађен у камену.

Око целог утврђења, осим са дунавске стране, пружа се ров широк од 13 до 30 m. Може се претпоставити да је ров био и према Дунаву, с обзиром да постоји узводно од Малог града. Вероватно је временом уништен, јер је у тој зони морао бити изложен најјачем ерозивном дејству реке. Ров се завршава зидом — контраескарпом — који је рађен од ломљеног камена. И овај зид је имао венац од камених плоча. Реконструисана дубина рова износила би око 3,5 до 4,0 m. Ров је делимично био водени, и то до средине јужног — варошког — и половине северозападног бедема, односно само оно-

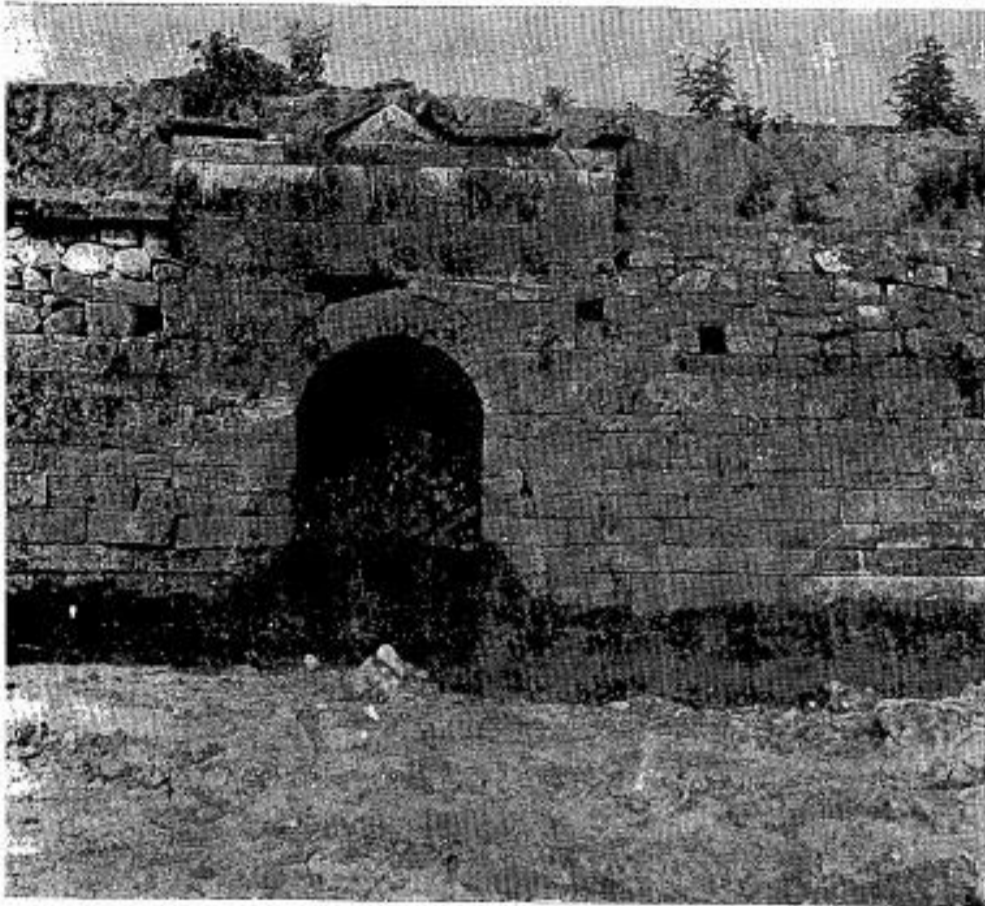
Сл. 14. Велико утврђење Фетислам, основа
Fig. 14. Fétislam, la Grande forteresse, plan

лико колико је могла да га испуни вода Дунава.

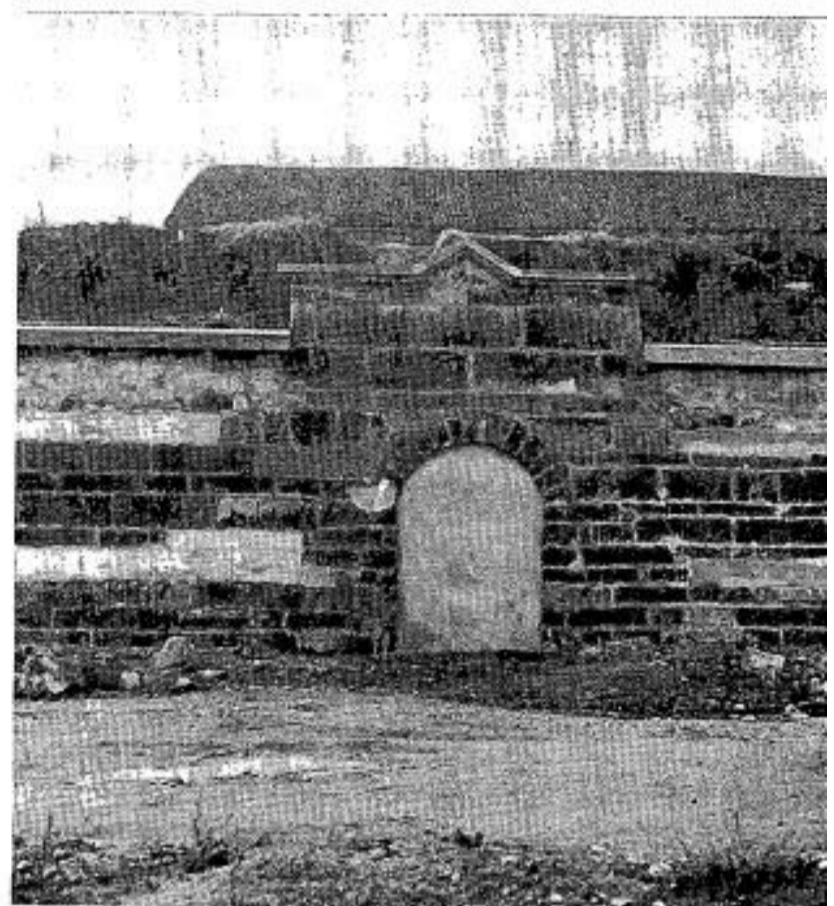
Преко рова се покретним мостовима, кроз капије, ступало у унутрашњост утврђења. До данас су добро очуване три капије, и то главна — Варошкапија у јужном бедему, Ороспикапија у југозападном бедему и Дунавска капија на североисточној страни, кроз коју се излазило на реку. Прве две капије имале су у саставу контраескарпе истурене бастионе који су их штитили.

На утврђењима су капије увек представљале посебне елементе одбране, па су у оквиру фортификације имале и посебну архитектонску обраду, што је случај и са свим трима фетисламским вратима. Она су готово једнака по величини, а такође и по архитектонској концепцији и конструктивном решењу.

Ширина Варошкапије износи 3,05 m између камених довратника. Са спољне стране је лучно обликована те њена укупна реконструисана висина износи 3,09 m. Из равни варошког бедема капија је истурена 49 cm. Цело спољно лице,

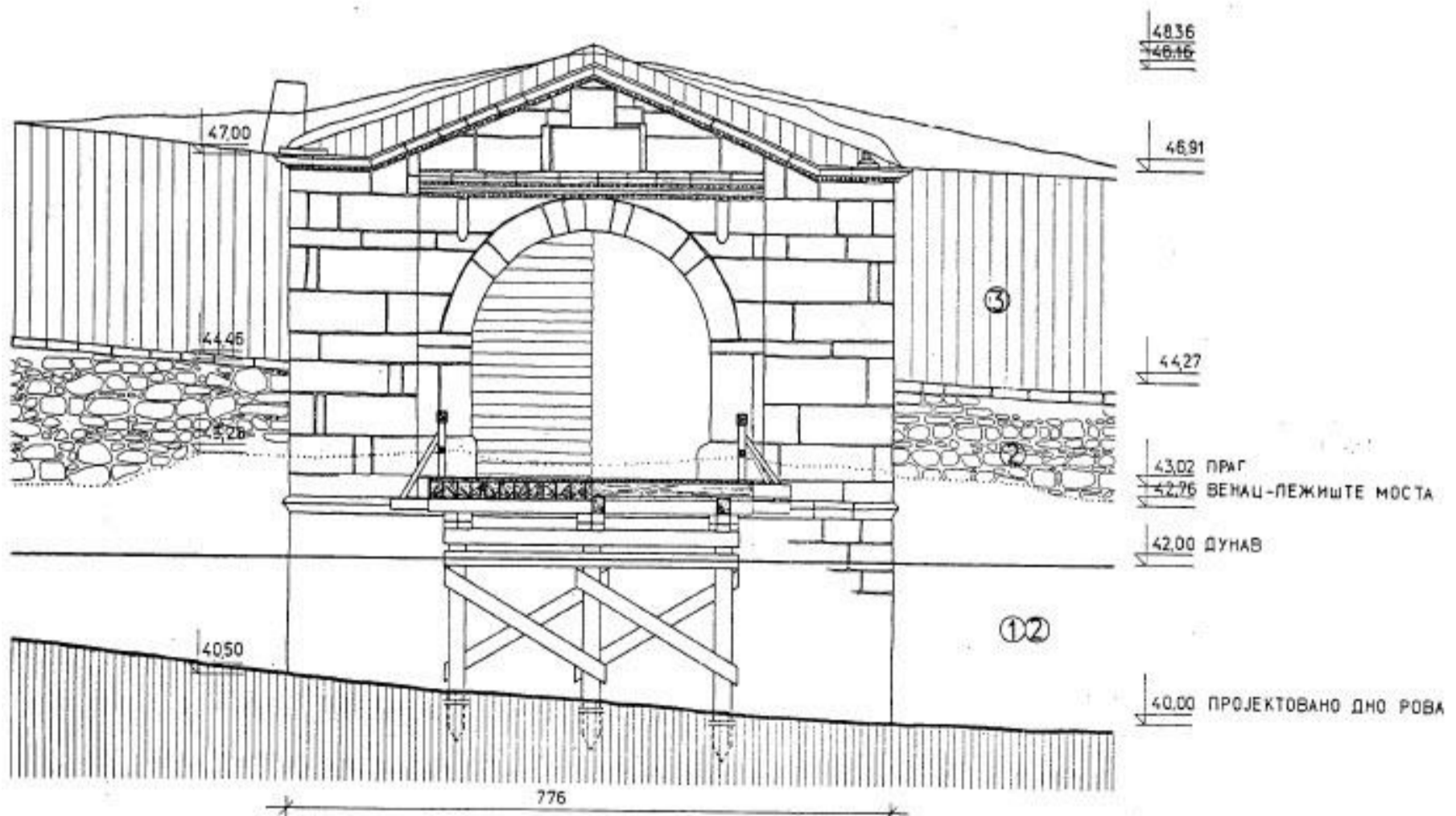

Сл. 15. Источни бедем и зидани пролаз
Fig. 15. Le rempart oriental et le passage de maçonnerie

Сл. 16. Изглед дела источног бедема Великог града и зиданог пролаза, после изведених заштитних конзерваторских радова 1982. године (снимио Н. Живковић)

Fig. 16. Une partie du rempart oriental de la Grande forteresse et du passage de maçonnerie, après l'achèvement des travaux de conservation de 1982 (Photo N. Živković)

Сл. 17. Велико утврђење, Варош капија (реконструкција арх. Д. Тодоровић)

Fig. 17. La Grande forteresse, la Porte de la ville (reconstitution effectuée par l'architecte D. Todorović)

Сл. 18. Спољни изглед Дунавске капије
(снимио Н. Живковић)
Fig. 18. La Porte du Danube, côté extérieur
(Photo N. Živković)

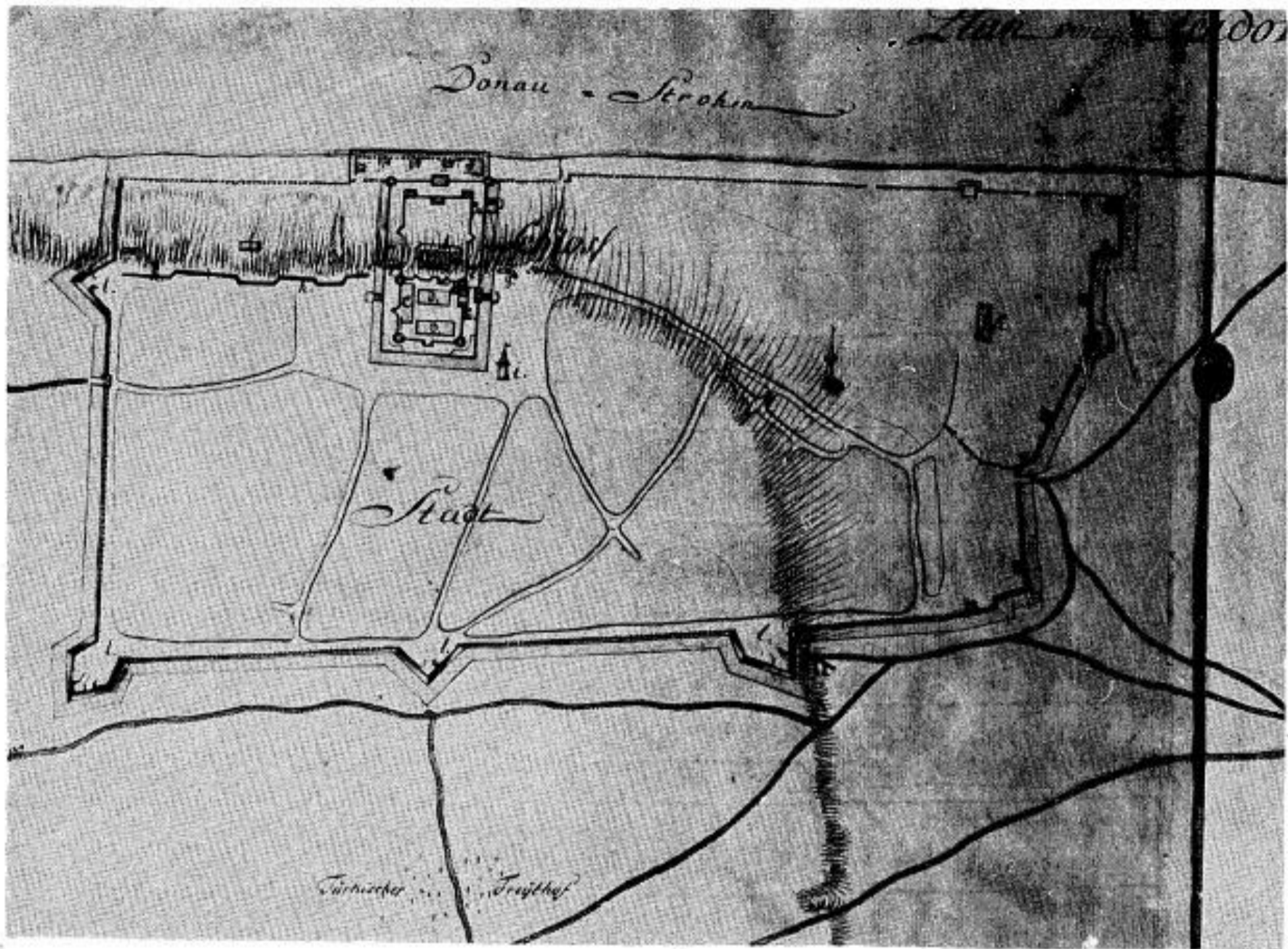
Сл. 19. Изглед Дунавске капије после изведених
конзерваторско-рестаураторских радова
(снимио Н. Живковић)
Fig. 19. La Porte du Danube après l'achèvement des
travaux de conservation et de restauration
(Photo N. Živković)

као и њена унутрашњост, зидани су правилно клесаним блоковима пешчара. Са спољне стране налазе се прорези за ланце за подизање покретног моста, који је када је био подигнут покривао дрвена двокрилна врата (сл. 17). Пролаз капије засведен је елиптичним сводом од опеке. У новије време поплочан је опеком, мада се по очуваним остацима у Дунавској и Ороспикапији претпоставља да је и овде првобитно била калдрма (сл. 18). Дуж унутрашњих страна пролаза у свим капијама је зидан камени банак. Из пролаза се кроз бочна врата ступа у просторију која је служила стражарима. И она је увек засведена, а у њеној унутрашњости се налази и зидано ложиште. Са унутрашње стране обрада пролаза је слична спољној, мада је мање декоративна. Ту је само лучни отвор, где се у тачкама ослонца лука налазе профилисане камене конзоле (сл. 19).

На свакој од три фетисламске капије налази се по једна плоча с натписом и оне много доприносе датовању изградње Великог утврђења. Од изузетног значаја је и поменути план из XVIII века, на коме се могу уочити подаци важни за тачније хронолошко одређивање изградње овог дела утврђења (сл. 20). На плану се јасно уочава да су у време његовог настанка, тачније између 1717. и 1739. године, од чврстог материјала били изграђени само бастиони, док су бедеми између њих били направљени од

палисада. Тресе бедема приказане на плану не одговарају данашњем стању јер има значајних одступања. Положај и облик бастиона такође нису приказани верно у односу на постојеће Мало утврђење, али овакве нетачности могу бити последица тешкоће у приказивању великог простора на плану.

Замена палисада зиданим бедемима извршена је почетком XIX века, за владавине султана Махмуда II (1818—1839), тачније 1818. године, кад су Турци други пут освојили Фетислам у борбама са Србима 1813. године. Ово мишљење потврђују и поменути натписи на капијама. У Изединовом натпису на Варошкапији стоји: „Под сенком овог цара, град овај би укрепљен и зидине фетисламске довршише се и начинише за овог цара.“³⁶ На мермерној плочи на Ороспикапији Изедин је, величавши султана Махмуда, забележио да он „начини ово лепо утврђење [...]“ и „[...] утврди његове зидове онако као што је и његова вера тврда“.³⁷ И на Дунавској капији Изедин је уздигао „његово величанство султана Махмуда“, који је „унапредио своју државу, град овај подигао, и са свију страна повукао пречагу непријатељима“.³⁸ Како је све натписе Изедин потписао и ставио 1818. годину, сматрамо да се са сигурношћу може тврдити да је тада завршено зидање бедема Великог утврђења. После овако обимних грађевинских интервенција Велики град је до-

Сл. 20. План фетисламских утврђења из XVIII века (преснимио Р. Живковић)

Fig. 20. Le plan des forteresses de Fétislam, relevé au XVIIIe siècle (reproduit par R. Živković)

био свој коначни облик и изглед, у коме се до данас очувао.

Унутар Великог утврђења постојале су сигурно многе грађевине. На поменутом плану из XVIII века приказане су две, од којих је једна недвосмислено џамија, мада данас нема њених видљивих остатака. Друга грађевина (означена „h“) забележена је као стан команданта тврђаве. То је објект величине око **7,4x12,6** m рачунајући у пропорцијском односу са Малим градом. Данас унутар Великог утврђења не можемо распознати објект који би по својој величини и карактеру одговарао овој грађевини. Међутим, када су **1979.** године вршена сондажна археолошка истраживања југоисточног сектора Великог утврђења, наишло се на остатке зидова неколико грађевина.³⁹ Тако је, на пример, у једној сонди (**11**) откривен зид рађен од камена и малтера и зидани бунар уз њега. У непосредној близини (сонда **19**) пронађени су остаци калдрме и канализационог прокопа, који је урађен од фино обрађене опеке. Такође се наишло и на друге фрагментарно очуване зидове од камена или опеке, који су очигледно припадали разним грађевинама. На жалост, покретног археолошког материјала није било у овим сондама па је датовање ових грађевина отежано. Претпостављамо да су ипак у питању зграде из XVIII века па је могуће да се ту налазио и стан команданта тврђаве.

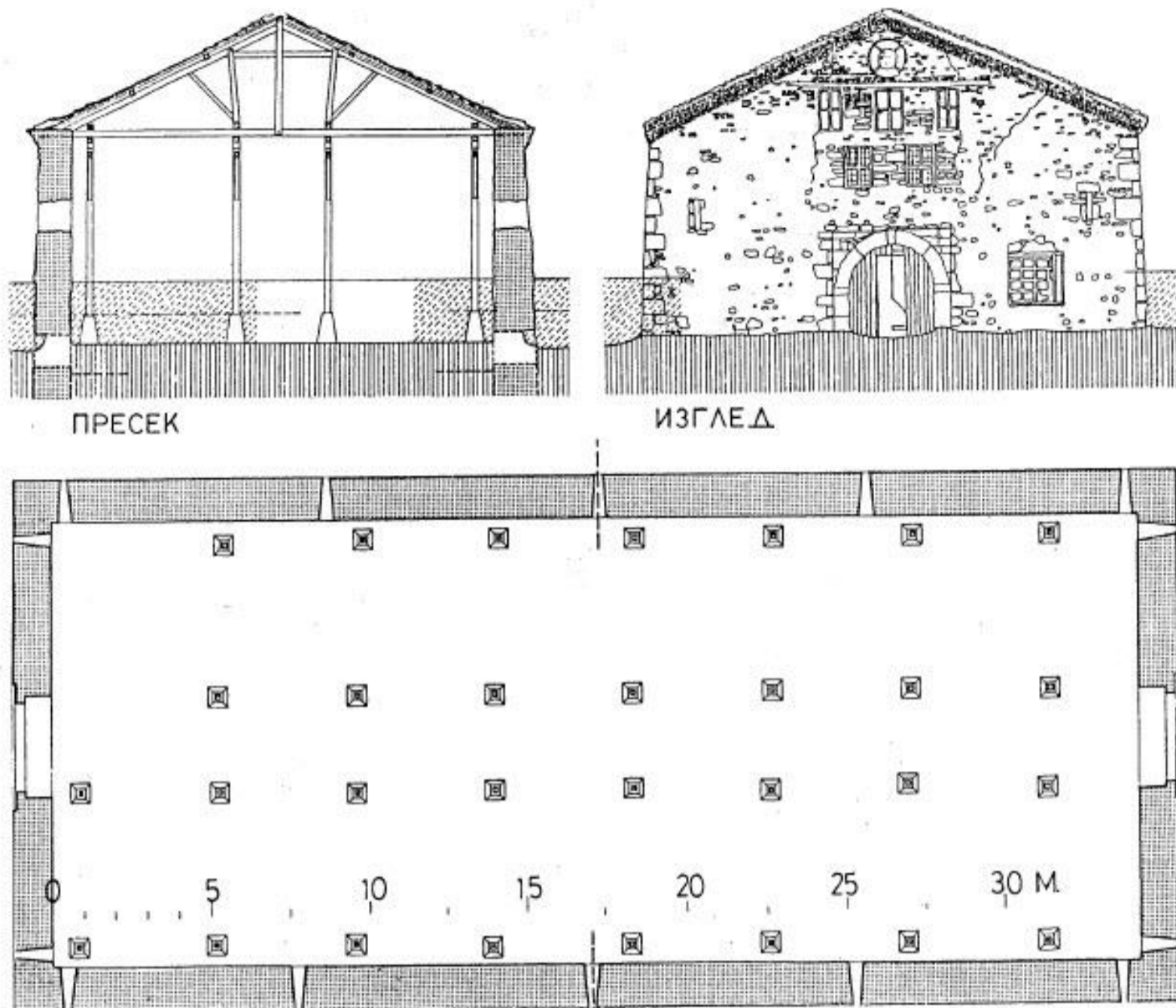
Друга значајна грађевина која се налазила у Великом граду, а потиче из прве половине XVIII века, јесте амам. О њему нас обавештава М. Б. Милићевић, који је унутар Фетислама нашао мраморну плочу с натписом из **1739.** године. Плоча је лежала на земљи и на њој је, после величања Махмудхана, „слабOMOћни роб Таксин“ забележио у славу новог Махмудовог

³⁶ М. Б. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 990—991. Целокупан текст натписа на Варош капији гласи: „Чувар вере и државе, шах (цар), поправи порушени фетисламски град. Овај узвишени шах, победилац свега света, шах султан Махмуд, Александру је Великог равани. Овај срећни запис написан је у његово срећно царовање, јер је овим градом дата чврстоћа целом румелиском царству и тиме је изражена жеља свих правоверних, и на прагу његовог престола не оста ни моја (пишчева) жеља неиспуњена. Под сенком овог цара, град овај би укрепљен и зидине фетисламске довршише се и начинише за овога цара. Изедин (писац) 1235—1818.“

³⁷ Исто, 991.

³⁸ Исто.

³⁹ Сондажна археолошка истраживања Великог града организовао је Републички завод за заштиту споменика културе 1979. год. да би се прикупили подаци за израду пројекта заштите. Фетислама од утицаја успора Дунава услед изградње ХЕ „Бердап И“. Истраживања су вршили археолози Влајко Бокић, Миодраг Томовић и Милоје Раонић. Документација о истраживањима се чува у Заводу.

Сл. 21. Топхана — основа, пресек и изглед

Fig. 21. La fonderie de canons, — plan, coupe et élévation

амама „ ... помоћу свевишњег Творца он је по-бедио више градова, а између осталих и овај рају подобан град, који беше руком поганика здраво оштећен, но он и њега украси, и у њему многе красне зграде подиже, а међу тима и овај дивни амам, који је углед архитектонских дела испод небеског свода. И њега направи рука најспособнијега и најсавршенијега архитекта.“⁴⁰ За сада нам није познато где се ова грађевина налазила.

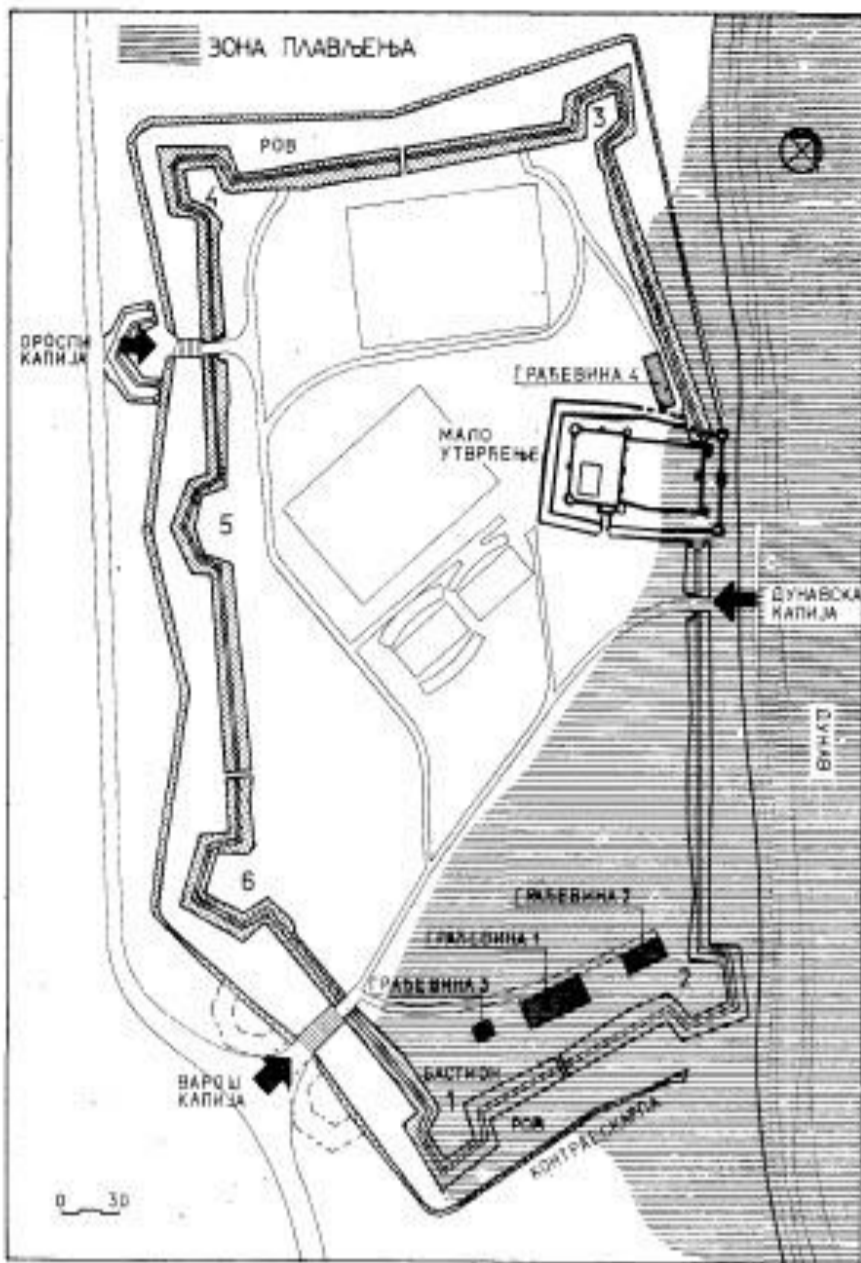
Данас у Великом утврђењу постоје четири грађевине. Најзначајнија и највећа свакако је грађевина 1. Правоугаоног је облика, величине 35,6x15,4 m, а зидана је ломљеним полуобрађеним каменом (сл. 21). У подужној осовини зграде налазе се два наспрамна улаза. Ширина портала износи 2,54 m, а са спољне стране су лучни. У обимним зидовима налазе се прозорски отвори и то на краћим странама по два, а на дужим по пет, али у два низа. Како је доњи ред прозора делимично засут, може се закључити да је оригинални под на нижој нивелети. У новије време су извршене знатне измене у унутрашњем простору па претпостављамо да је првобитни под за око 1,2 m нижи од данашњег. Тако би укупна висина објекта била око 7,5 m. Изузетно лепу кровну конструкцију носе

32 дрвена стуба распоређена у четири реда, на осовинском размаку од 4,2 m. Кров је двосливни и сада је покривен ћерамидом.

На основу архитектонских обележја грађевине претпостављамо да је служила као арсенал — оружарница, односно топхана. Сигурно је да је саграђена после 1739. године, јер на плану није приказана. Грађена је поткрај XVIII или, вероватније, у почетку XIX века. Зграда је прилично верно приказана на цртежу из 1826. године.

Грађевина 2 је делимично сачувана. Величине 22,9x11,5 m, а зидана је такође ломљеним каменом. Улаз јој је исто обрађен као портал на грађевини 1. Кровну конструкцију носе асиметрично постављени дрвени стубови. Кров је четворосливан и покривен је ћерамидом. На основу сачуваних делова плафонске конструкције, која је рађена од „шашоваца“, можемо закључити да је у питању стамбени објект. Претпостављамо да је из истог времена као грађевина 1 — по начину зидања, употребљеном материјалу и обради архитектонских детаља.

Слабо је очувана, и сасвим засута, грађевина 3, за коју претпостављамо да је била барутни магацин. Она је делимично и укопана у околни терен.

Сл. 22. Основа Великог града — угроженост успором Дунава

Fig. 22. Le plan de la Grande forteresse — menace constituée par le ralentissement du cours du Danube, consécutif à la construction du barrage d'accumulation

Сл. 23. Основа Великог града — изведени заштитни радови

Fig. 23. Plan de la Grande forteresse — ouvrages de protection

Четврта грађевина се налази уз Мало утврђење. Издуженог је габарита, величине 29x9 m. И она је зидана ломљеним каменом, а засведена је полуобличастим сводом. Кров је покривен ћерамидом. Верујемо да је служила за смештај посаде.

Разматрајући све расположиве податке дошли смо до закључка да је Велико утврђење Фетислам грађено у две етапе. Почетком XVIII века саграђени су од чврстог материјала само бастioni 3, 4, 5 и 6, а читав простор око Малог града омеђен је палисадама, испред којих је прокопан и ров. Већ у то доба око Малог града су били изграђени неки објекти, као у неутврђеном предграђу, па су оваквим решењем и они били заштићени у одбрамбеном смислу. Данас немамо видљивих остатака ових објеката. Замена палисада зиданим бедемима извршена је доста касније, почетком XIX века, тачније око 1818. године. У унутрашњости Великог града тада су подигнуте бројне грађевине, од којих су се неке до данас сачувале. Фетисламска утврђења била су у употреби све до 1867. године, када су их Турци коначно напустили и предали Србима заједно са осталим градовима.

У оваквом облику тврђава се сачувала до данас.

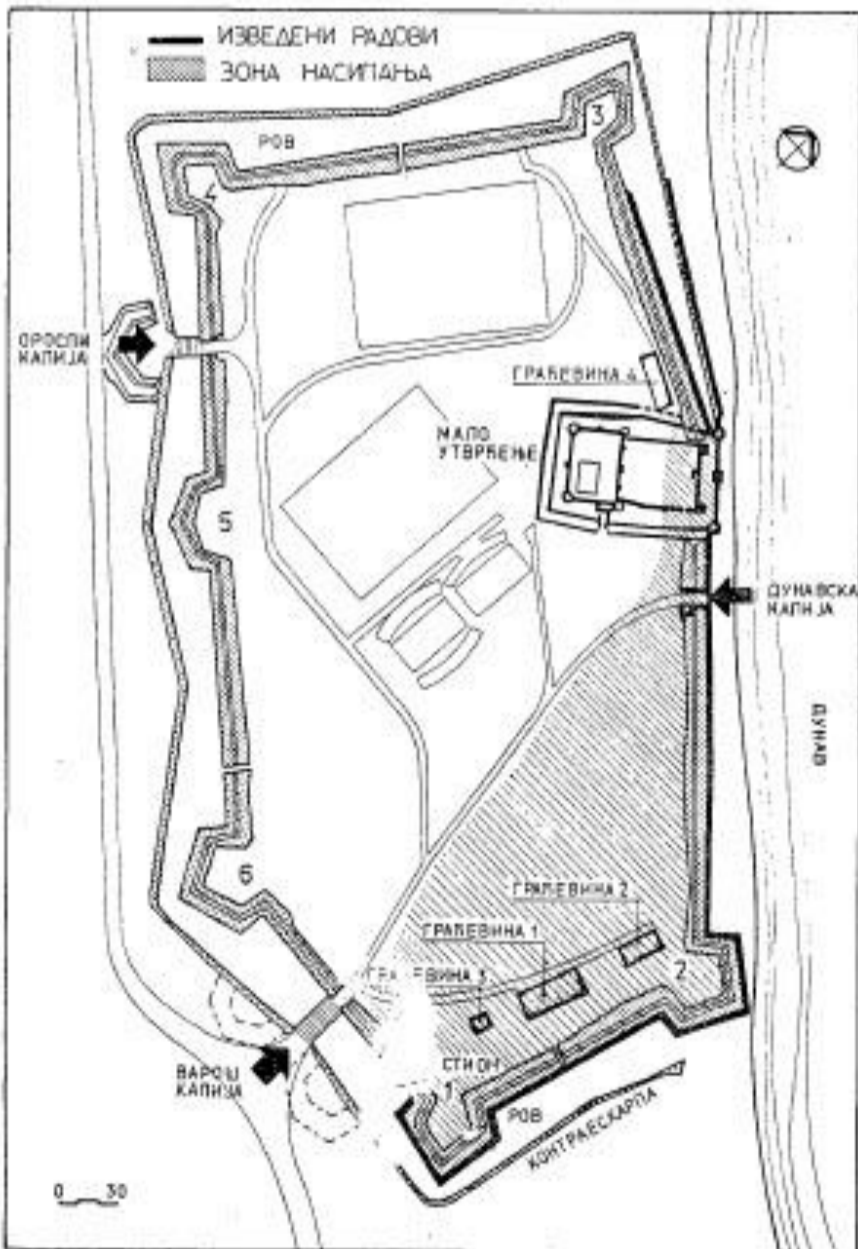
Конзерваторски радови у периоду од 1981. до 1984. године

Тврђава Фетислам, као и многи други споменици културе, археолошки локалитети, појединачни објекти народног градитељства, па чак и читава насеља, нашла се у зони утицаја успора Дунава услед изградње ХЕ Бердап II.

Републички завод за заштиту споменика културе извршио је претходна истраживања, а урађена је и пројектна документација за заштиту овог комплекса.⁴¹ Према добијеним подацима-

⁴⁰ М. Милићевић, *нав. дело*, 987, 988.

⁴¹ Пројекти су сачињени у Заводу 1980/81. год., а њихову израду финансирала је РО хидроелектране „Бердап“. Том приликом су урађени Идејни пројект заштите тврђаве Фетислам од утицаја успора Дунава, Главни пројект заштите приобалног простора Малог града, Главни пројект заштите бедема Великог града, Главни пројект рестаурације Дунавске капије Великог града и Главни пројект заштите зида рова узводно од Малог града. Аутор свих пројеката је арх. Гордана Симић.

цима, утврђено је да ће минимални ниво успора Дунава бити на коти 41,50, односно да ће максимални средњи ниво бити 42,50 и да за ту нивелету треба предвидети мере заштите. То је значило да ће се у приобалном простору Малог града, у зони од 30 m појавити вода у висини до 2,0 m. У југоисточном сектору Великог утврђења висина плављења би износила 1,0 m (сл. 22).

Основни концепт заштите био је да се унутрашњост Малог и Великог утврђења наспе земљом до коте 43,0, односно 0,5 m изнад коте успора, тако да у овом појасу не дође до плављења или пак до појаве подземних вода. При томе смо имали у виду очување самог споменика и његовог интегритета, потребна материјална средства за његову заштиту, а и нека искуства Бердапа I. Чинило се да ћемо споменик на овај начин најбоље сачувати, али и да ће у новим условима ипак моћи да се презентује и користи. У зони насипања претходно је требало да се изврше конзерваторски и санациони радови. Угрожени делови тврђаве су предложени за конзервацију, а поједине зоне и за делимичну обнову. Циљ ових радова је био да се сви делови утврђења прво заштите, а затим да се надзидају до коте која ће за око 0,8 m бити изнад нивоа будућег насута терена. Тако би габарит тврђаве и после насипања био сагледљив. Овакве интервенције су биле могуће јер се располагало материјалним подацима за делимичну обнову и потребна надзиђивања (сл. 23).

Најзначајнији радови изведени су у приобалном простору Малог града. Унутрашњи бедеми и куле K₇ и K₈ само су надзидани до потребне нивелете, али су радови на спољном, дунавском, бедуу били далеко опсежнији. Кружне куле K₅ и K₆ делимично су обновљене до међуспратне конструкције над првим спратом. Сви топовски отвори у приземљу и на првом спрату обновљени су према очуваним оригиналним остацима, као и улази у кулу. У четвороугаоној кули K₉ рестауриран је портал за улаз у приземље, као и четири топовске нише. На првом спрату су обновљене некадашње пуш-карнице. У бедуу између кула урађени су топовски отвори, а лице бедема је поправљено и дерсовано.

Истовремено са овим радовима извршена су и потребна ојачања кула и бедема.⁴² Изведен је континуални армирано-бетонски серкљаж од куле K₆ кроз бедем и кулу K₉, па опет кроз бедем све до куле K₅. Ово је било неопходно јер је у следећој фази вршено насипање кула и читавог приобалног простора Малог града. Трбало је да куле и бедеми издрже притисак насуте земље све док се ниво успора не подигне на планирану коту па се и притисци не изједначе. Пре насипања зазидани су сви отвори у кулама тако што је зазида за 20 cm увучена у односу на спољно лице зидова.

Заштитни радови на бедемима и бастионима Великог утврђења обухватили су обнову лица зидова и земљаних грудобрана. Како су бедеми у овој зони били изузетно оштећени, а требало је обновити 640 m лица зидова, одлучено је да се обнова не врши правилно клесаним каменим блоковима, већ неармираним бетоном. При томе смо имали у виду споменичка својства овог дела утврђења. На местима некадашњих дрвених роштиља постављени су армиранобетонски вертикални и хоризонтални серкљажи, који треба да обезбеде сигурност бетонске облоге лица.

У зонама где је лице бедема било мање оштећено, обнова се вршила оригиналним материјалом. Исти начин рада примењен је и у обнови појединих значајних елемената архитектуре, као код зиданог пролаза у источном бедуу и Дунавске капије. За рестаурацију Дунавске капије урађен је посебан пројект, а њена обнова је извршена у свему према очуваним материјалним остацима, и то клесаним каменом. И ова капија је након тога зазидана, односно затворена бетонским зидом, иза камених довратника, а њена унутрашњост је насута земљом.

Ови радови су обухватили и санацију зида рова узводно од Малог града, у дужини од 126 m. Контраескарпа — зид рова — била је очувана у дужини од 93 m, али у деформисаном, нагнутом положају, при чему је одступање од вертикале износило 20—40 cm. Овај зид је конзервиран у затеченом стању, а статички је обезбеђен помоћу једанаест челичних затега, које су везане за армиранобетонску греду укопану у терен рова. Део овог зида, у дужини од 33 m, био је сасвим порушен. На том месту нису нађени чак ни остаци његових темеља. Да би се спречило продирање дунавске воде, саграђен је бетонски зид у истој ширини, па је на тај начин простор рова потпуно затворен.⁴³

Извођење радова на заштити Фетислама од утицаја успора Дунава трајало је од 1981. до 1984. године.⁴⁴ Радове је у потпуности финансирала РО хидроелектране Ђердап и, захваљујући

⁴² Аутор предлога статичког обезбеђења приобалног простора Малог града, бедема Великог града и Дунавске капије је проф. Милорад Димитријевић. Аутори статичке санације зида рова узводно од Малог града су проф. Милорад Димитријевић и инг. Владан Димитријевић.

⁴³ Радовима је руководила арх. Гордана Симић, а њени заменици су били арх. техн. Иван Путић и арх. тех. Миливоје Грујић. У извођењу радова су учествовали и спољни сарадници Завода, студенти архитектуре Анита Герден, Љиљана Тодоровић, Јасмин Туркмановић и арх. Драгана Хрњак.

⁴⁴ Извођење радова је поверено Грађевинско-занатској задрузи „Занатцентар“ из Ниша, односно извођачу Сретену Јовићу из Ниша. Радове су извели мајстори Бојан Ђокић, Борис Несторов и Драган Миленковић из Ниша и Ђура Васић из Пирота. Овом приликом им се свима захваљујемо на доброј сарадњи.

њиховом разумевању и доброј сарадњи, сви потребни радови изведени су благовремено.⁴⁵

Да би се Фетислам, споменик културе од великог значаја, у потпуности презентовао, потребно је још извршити обнову горњег простора Малог утврђења, који по својим споменичким и архитектонским одликама представља и најзначајнији део ове целине. Радна организација хидроелектране „Ђердап“ управо финансира израду пројекта обнове и ревитализације овог дела тврђаве, који се ради у Републичком заводу.

⁴⁵ Посебно се захваљујемо инг. Братимиру Катићу, директору Сектора за инвестиције и развој, и инг. Михајлу Сретеновићу. Овом приликом захваљујемо се свима који су нам пружили драгоцену помоћ током извођења радова, а пре свега Радисаву Симићу, председнику СО Кладово, Мићи Николићу, директору Музеја, Предрагу Несторовићу, секретару СИЗ-а културе СО Кладово, Драгану Тодоровићу, директору Дома културе у Клаову, и Драгану Милојевићу, раднику ХЕ „Ђердап“.

Fetislam — fortifications de Kladovo

GORDANA SIMIC

La forteresse de Fetislam, monument historique de grande importance, se trouve dans la partie occidentale de l'agglomération de Kladovo. Fetislam se compose actuellement de deux ensembles, connus sous les noms de Petite forteresse et de Grande forteresse et remontant à des époques différentes.

La Petite forteresse fut construite par les Turcs au début du XVe siècle; c'est de là qu'ils partirent à la conquête de Turnu Severin et des villes de Transylvanie. Aussitôt après la prise de la forteresse de Turnu Severin, la Petite forteresse de Fetislam perdit sa grande importance stratégique, bien qu'elle continuât à remplir sa fonction jusqu'au XIXe siècle. Divers dessins, la description de Fetislam que l'on doit à Evlia Tchélébi, une analyse de la structure de la fortification, ainsi que de rares informations fournies par d'autres sources, nous portent à conclure que la Petite forteresse date de 1524 et qu'elle a gardé plus ou moins sa forme primitive. Toutefois, il est nécessaire de souligner que l'on y aperçoit de nombreuses réparations et des ouvrages annexés, exécutés avec les différents matériaux et selon les techniques différentes. L'auteur considère qu'il ne s'agit pas là de phases de construction successives, mais simplement de rénovations du système de défense existant.

La Grande forteresse de Fetislam fut construite sur le principe des bastions que l'on élevait en

Serbie au début du XVIIIe siècle. Grâce à un plan autrichien, établi probablement entre 1717 et 1739, on peut conclure qu'à l'époque seuls les bastions 3, 4, 5 et 6 étaient construits et que l'espace environnant était bordé de palissades. Dès cette époque-là, il existait autour de la Petite forteresse des ouvrages qui étaient protégés grâce à ce système de défense. Ils ont disparu par la suite, quoique des sondages archéologiques aient découvert les vestiges des murs de nombreuses constructions. La substitution des palissades par des murailles de maçonnerie, fut effectuée vers 1818, ce dont témoignent les inscriptions qu'on peut lire sur les portes. Depuis, à l'intérieur de la Grande forteresse furent élevés des bâtiments dont il ne reste plus que quatre.

Autour de la forteresse naquit une agglomération prospère, réputée pour son commerce avec la Valachie et pour la pêche. Dans les sources turques la forteresse et l'agglomération étaient désignées toutes deux par le nom de Fetislam, tandis que dans celles d'origine chrétienne, elles étaient mentionnées sous l'appellation de Kladovo. Ce n'est qu'à partir du XVIIIe siècle que l'on réserva l'appellation de Fetislam à la forteresse et celle de Kladovo à l'agglomération.

Les fortifications de Fetislam remplirent leur fonction jusqu'à 1867, date à laquelle les Turcs les abandonnèrent définitivement, de même que les autres ouvrages militaires de Serbie.